

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN MALİ POLİTİKALARI

Esmâ KÜÇÜKBALTACIOĞLU

2501120365

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. Adnan DEMİRCAN

İSTANBUL, 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ESMA KÜÇÜKBALTACIOĞLU Numarası : 2501120365
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN
Tez Savunma Tarihi : 30.10.2019 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "ÖMER BİN ABDÜLAZİZ'İN MALİ POLİTİKALARI"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN		Kabul
2- DOÇ. DR. OSMAN AYDINLI		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ H. İBRAHİM HANÇABAY		

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		KABUL
2- DOÇ. DR. MAHMUT KELPETİN		

ÖZ

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN MALİ POLİTİKALARI

ESMA KÜÇÜKBALTACIOĞLU

Emevi halifelerinin sekizincisi olan Ömer b. Abdülaziz, 99-101 (717-720) yılları arasında hilafette kaldı. İdârî, sosyal ve mâlî alandaki hususlarda, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn'in uygulamaları doğrultusunda hareket etti. Gayrimüslimlerden alınan cizye ve harâc vergilerini düzenledi. İhtida eden mevâliden cizye alınmasına son vermesiyle çok sayıda zimmi Müslüman oldu. Mülk olmayan harâc topraklarının satışını yasaklaması, bu arazilerin, özel mülk alanı olmak suretiyle vergiden muaf araziler haline gelmesinin önüne geçti. Müslümanlardan toplanan zekâtın toplandığı yerde sarf edilmesiyle, refah seviyesi yükseldi. Bütün Müslümanlara devamlı ve düzenli maaş tahsis etti. Dağıtımdan sonra kalan miktar, maddi yetersizlik sebebiyle evlenemeyenlerin evlendirilmesi ve borçların ödenmesi için harcandı.

Anahtar Kelimeler: Emevi Devleti, Ömer b. Abdülaziz, Cizye, Harâc, Zekât, Zimmî, Mevâli

ABSTRACT

ECONOMIC POLICIES OF UMAR IBN' ABD-AL AZIZ

ESMA KÜÇÜKBALTACIOGLU

Umar ibn' Abd al-Aziz, the eighth Ummayyad caliph, reigned over the state from 99 (717) to 101 (720). He followed the steps of the Prophet and the Rashidun Caliphs for administrative, social and financial fields. He arranged jizya and harac taxes taken from non-Muslims. Lots of Dhimmis became Muslim upon giving up taking jizya from the slaves who chose the Islam. Forbiding sales of donated lands prevented them from becoming tax-free fields which were private properties. Spending the zakat, taken from Muslims, for where it was collected increased the level of wealth. He provided regular salary to all Muslims. After distribution, the rest amount was spent for helping people who can not marry to due to financial incapability and payment of the debts.

Keywords: Umayyad, Umar ibn' Abd al-Aziz, Jizya, Protection Tax, Zakat, Dhimmi, Slaves.

ÖNSÖZ

Ömer b. Abdülaziz 99 (717)'dan 101 (720) yılına kadar yaklaşık iki buçuk yıl gibi kısa bir dönem hilafette kalmış bir halifedir. Buna rağmen malî alanda oldukça etkili ve adından söz ettiren faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlarla beraber Ömer b. Abdülaziz ile ilgili yapılan çalışmaların, onun malî siyasetini değil; daha çok dini ve ahlaki kimliğini ortaya koyan çalışmalar olduğu görülmektedir. Ülkemizde Ömer b. Abdülaziz'in malî siyasetini ele alan müstakil akademik bir çalışmanın bulunmaması bize bu sahada bir çalışma yapma konusunda destek vermiştir.

Çalışmamızda Ömer b. Abdülaziz'in malî politikaları ve bu alandaki uygulamaları üzerinde durulmuş, hayatının ve döneminin diğer yönleri ele alınmamıştır. Çalışma esnasında Ömer b. Abdülaziz'in yaşadığı dönem ve onun malî uygulamaları hakkında bilgiler barındıran temel İslam tarihi kaynaklarıyla beraber özellikle Ömer b. Abdülaziz'in malî uygulamalarına direkt olarak ulaşabildiğimiz harâc ve emvâl literatüründen kaynak eserlere başvurulmuştur.

Bu araştırma, üç bölümden müteşekkildir. Birinci Bölüm'de Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar İslam tarihinde devlet bütçesi ele alınmıştır. Müslümanlardan elde edilen gelirler, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemleri ayrı ayrı ele alınarak incelenmiş; gayrimüslimlerden alınan vergiler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda zekât, öşür, fey, cizye, harâc, uşûr ve ganimet kavramları, araştırmamıza dayanak oluşturması bakımından genel hatlarıyla açıklanmıştır.

İkinci Bölüm'de, Ömer b. Abdülaziz döneminde devlet gelirleri ve politikaları incelenmiş; bu dönemde Müslümanlardan elde edilen zekât gelirleri, zekât alınan mallar, zekâtın toplanması ve muhafazasına dair yapılan uygulamalar ele alınmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in gayrimüslimlerden alınan cizye, harâc ve gümrük vergisi uygulamaları, bu vergilerin tahsil edilme usulleri, vergilerle mükellef olan kişiler ve vergi miktarları ayrıntılarıyla işlenmiştir.

Üçüncü Bölüm'de ise Ömer b. Abdülaziz döneminde devlet giderleri açıklanmış, zekât ve fey gelirlerinin sarf alanları üzerinde durulmuş; maaşlar,

atıyyeler, araziler üzerindeki tasarruflar ve halkın faydasına yapılan harcamaların niteliği hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

Malî politikasını araştırma konusu olarak belirlediğimiz Ömer b. Abdülaziz, yaşadığı devirdeki her bir uygulamayı Allah'ın rızasına uygun olarak yapmaya gayret eden bir halife olarak temayüz etmiştir. Dindar bir kişiliğe sahip olup, kısa sürede yaptığı etkili faaliyetlerle tarih sahnesinde önemli yer tutan böyle bir halife hakkında çalışma yapmak, bizi ziyadesiyle motive edici bir unsur olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in Mali Politikaları isimli tezimizde gerek konunun tespiti ve gerek tezin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Adnan Demircan Hocam'a, araştırma safhasında kaynaklara ulaşmaya imkân sağlayan İSAM Kütüphanesi yetkililerine ve çalışmalarım esnasında maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen, destek ve anlayışlarını yakinen bildiğim babam-annem Dursun-Ayşe Küçükbaltaçioğlu'na ve kardeşlerime teşekkürlerimi sunarım.

Esmâ KÜÇÜKBALTACIOĞLU

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ: ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNE KADAR DEVLET BÜTÇESİ.....	5
1.1. Müslümanlardan Elde Edilen Gelirler: Zekât.....	5
1.1.1. Hz. Peygamber Döneminde Zekât.....	6
1.1.2. Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Zekât.....	10
1.2. Gayrimüslimlerden Elde Edilen Gelirler: Fey ve Ganimet.....	12
1.2.1. Fey.....	12
1.2.1.1. Cizye.....	16
1.2.1.1.1. Cizye Mükellefleri.....	17
1.2.1.2. Harâc.....	19
1.2.1.2.1. Harâc Çeşitleri.....	21
1.2.1.3. Gümrük Vergisi- Uşûr.....	22
1.2.2. Ganimet.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE DEVLET GELİRLERİ VE POLİTİKALARI.....	26
2.1. Müslümanlardan Elde Edilen Gelirler.....	29
2.1.1. Ömer b. Abdülaziz'in Zekât Uygulamaları.....	29
2.1.1.1. Zekât Alınan Mallar.....	30
2.1.1.1.1. Hayvanlar.....	30
2.1.1.1.1.1. Deve.....	30
2.1.1.1.1.2. Sığır.....	32
2.1.1.1.1.3. Koyun ve Keçi.....	32
2.1.1.1.1.4. At.....	33
2.1.1.1.1.5. Ortaklara Ait Sürüler.....	34
2.1.1.1.2. Toprak Mahsulleri.....	34
2.1.1.1.3. Bal.....	35
2.1.1.1.4. Madenler.....	36
2.1.1.1.5. Deniz Ürünleri.....	37
2.1.1.1.6. Altın ve Gümüş.....	38
2.1.1.1.7. Ticari Mallar.....	38
2.1.1.1.8. Alacaklar.....	40
2.1.1.1.9. Köle-Mal Sahibi Köle.....	41
2.1.1.1.10. Güzel Koku.....	41
2.1.1.2. Zekâtın Toplanması ve Muhafazası.....	41
2.1.1.2.1. Zekât Miktarı-Zekâtın Niteliği.....	41
2.1.1.2.2. Zekâtın Önceden Tahmin Edilmesi.....	42

2.1.1.2.3. Zekâtın Toplandığı Yer	43
2.1.1.2.4. Zekâtın Toplanmasında Hassasiyet	44
2.2. Gayrimüslimlerden Elde Edilen Gelirler	44
2.2.1. Ömer b. Abdülaziz'in Cizye Uygulamaları	44
2.2.1.1. Cizye Alınan Kişiler	44
2.2.1.1.1. Ömer b. Abdülaziz'in Mevâlidin Cizye Almaması	46
2.2.1.1.2. Mürtedlerin Cizye Vergisi	49
2.2.1.1.3. Kölelerin Cizye Vergisi	49
2.2.1.1.4. Rahiplerin Cizye Vergisi	49
2.2.1.1.5. Güç Yetiremeyenlerin Cizye İle Yükümlü Tutulmaması	51
2.2.1.1.6. Ölen Zimminin Cizye Borcunun Düşmesi	51
2.2.1.2. Cizye Miktarı	52
2.2.1.3. Ömer b. Abdülaziz'in Zimmilere Karşı Tutumu	53
2.2.2. Ömer b. Abdülaziz'in Harâc Uygulamaları	55
2.2.2.1. Harâc Topraklarının Satılmasının Yasaklanması	56
2.2.2.2. Harâc Vergisinin Usûlü ve Veznü's-Seb'a	59
2.2.2.3. Öşür İle Harâcın Birlikte Alınması	60
2.2.2.4. Harâc Topraklarında Arazi Tespiti	62
2.2.2.5. Harâc Alımında Adaletli Olunması	63
2.2.3. Ömer b. Abdülaziz'in Gümrük Vergisi-Uşûr Uygulamaları	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE DEVLET GİDERLERİ VE POLİTİKALARI	67
3.1. Zekât Gelirlerinin Sarfı	67
3.1.1. Zekâtın Sarf Yerleri	68
3.1.2. Zekât Gelirlerinin Toplandığı Yerde Sarf Edilmesi	70
3.2. Fey Gelirlerinin Sarfı	71
3.2.1. Fedek Arazisi	71
3.2.2. Hz. Peygamber'in Akrabalarına Humustan Pay Verilmesi	73
3.2.3. Devlet Memurlarına Bağlanan Maaşlar	74
3.2.4. Müslüman Halka Yıllık Olarak Verilen Atıyyeler	76
3.2.5. Eğitim-Öğretim İçin Yapılan Harcamalar	80
3.2.6. Halkın İhtiyaçlarının Karşlanması	81
3.2.7. Yolcular İçin Yapılan Harcamalar	83
3.2.8. Arazi Üzerindeki Tasarruflar	84
3.2.8.1. İhyâ	84
3.2.8.2. İktâ	86
SONUÇ	89
KAYNAKÇA	91

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.m.	:	adı geçen makale
b.	:	ibn, bin (oğlu)
bkz.	:	bakınız
bt.	:	bint (kızı)
c.	:	cilt
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	:	editör
h.	:	hicri
Hz.	:	Hazreti
haz.	:	yayına hazırlayan
İA	:	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
nşr.	:	neşreden
OMÜİFD	:	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	:	ölümü, ölüm tarihi
s.	:	sayfa
sad.	:	sadeleştiren
sy.	:	sayı
şrh.	:	şerh eden
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	tahkik eden
trc.	:	tercüme eden
ts.	:	tarihsiz
vd.	:	ve devamı
v. dğr.	:	ve diğerleri
y.y.	:	yayın yeri yok

GİRİŞ: ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Ömer b. Abdülaziz'in uygulamaları, İslam maliyesine dair kaidelerin yerleşmesi açısından son derece önem arz etmektedir. Çalışmamızda, Ömer b. Abdülaziz'in yaşadığı dönem ve onun malî politikaları hakkında bilgi veren kaynaklara başvurduk. İlk dönemden bu yana, araştırma konumuzla ilgili yazılmış olan eserlerden faydalandık.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 234/219) **Kitâbu'l-Emvâl**¹ adlı eseri, harâc-emvâl türü kitaplardandır. Müellif eseri kaleme alırken her bir bölümde öncelikle kendince kuvvetli olan delilleri, sonra konuyla ilgili görüş ve tartışmaları sıralamış, sonunda şahsi kanaatini belirtmiştir. **Kitâbu'l-Emvâl**'de Ömer b. Abdülaziz'in malî uygulamalarına dair nakledilen rivayetler, müellifin meselelere dair görüşünün oluşmasında oldukça önem taşıyan rivayetlerdir. Eser, çalışmamızın esasını teşkil eden zekât, öşür, fey, ganimet, cizye, harâc ve atıyyeler ile ilgili sağlam rivayetler barındırmaktadır. Hz. Peygamber, Hulefâ-yı Râşidîn ve Ömer b. Abdülaziz'in bahsettiğimiz bu kavramlara dair ne gibi uygulamalarda bulduklarını, **Kitâbu'l-Emvâl** ile daha anlaşılır bir şekilde açıklayabildik. Bu açıdan çalışmamızın en temel kaynağı **Kitâbu'l-Emvâl** olmuştur. Ayrıca eserdeki rivayetlerin numaralandırılmış olması, araştırma yapmayı daha kolay bir hale getirmektedir. Çalışmamızda dipnotlarda, ilgili eserin sayfa numarasının yanında parantez içindeki numaralar, kullandığımız rivayetlere işaret etmektedir.

Ebû Ubeyd'in **Kitâbu'l-Emvâl**'i ile aynı dönemlerde kaleme alınmış olan Ebû Yûsuf Yakub b. İbrâhim'in (ö. 182/798) **Kitâbu'l-Harâc**'i² ile Yahyâ b. Âdem'in (ö. 202/817) **Kitâbu'l-Harâc**'i³ çalışmamızda kullandığımız diğer önemli kaynaklardandır. Ebû Yûsuf, eserinde devletin malî, idârî, kazâî ve sosyal meseleleriyle ilgili soruları cevaplamaktadır. Biz ganimet, gümrük vergisi ve toprağın ihyâ edilmesi meselelerinde, Ebû Yûsuf'un **Kitâbu'l-Harâc**'ından istifade ettik. Yahyâ b. Âdem de Ebû Yûsuf gibi, fey, cizye, harâc, ganimet, madenler ve

¹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, **Kitâbu'l-Emvâl** (thk. Muhammed Halil Herrâs), Kahire 1981.

² Ebû Yûsuf Yakub b. İbrâhim, **Kitâbu'l-Harâc** (trc. Müderriszade Muhammed Atâ'ullah Efendi, sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982.

³ Yahyâ b. Âdem, **Kitâbu'l-Harâc** (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire 1964.

zekât konularıyla ilgili rivayetleri derlemiştir. Çalışmamızda zekât alınacak mallar ve zekât miktarı, harâcî arazilerin satışı, öşür ile harâcın birlikte alınması ve arazide ihyâ yollarına dair meselelerde Yahyâ b. Âdem'in **Kitâbu'l-Harâc**'ından yararlandık. Humeyd İbn Zenceveyh'in (ö. 247/861) **Kitâbu'l-Emvâl**'ini⁴ de bu alanda mütâlaa ettiğimiz eserler arasında zikretmemiz gerekir. Bu eserde çalışmamızda incelediğimiz harâcî araziler ve cizye alınan kimselere dair bilgilere rastladık. Ömer b. Abdülaziz döneminde Müslümanlardan toplanan zekât gelirlerinin tahsil edilme süreci ile sarf edildiği alanlar, gayrimüslimlerden alınan vergilerle ilgili uygulamalar hakkında edindiğimiz bilgiler açısından da, bu eserler çalışmamız için önemli hale gelmektedir.

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 214/829) **Sîretü Ömer b. Abdülaziz alâ mâ ravâhu'l-İmâm Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu**⁵ isimli kitabı Ömer b. Abdülaziz hakkında yazılan ilk biyografi kitabı olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca müellif Ömer b. Abdülaziz'in yaşadığı döneme yakın bir zaman diliminde yaşamıştır. Bu açıdan Ömer b. Abdülaziz'in mezâlimi reddi, haksız uygulamalara son vermesi, vergi memurlarına verdiği talimatları, cizye, harâc, humus gibi vergilerin ve zekâtın tahsil ve sarfı, gümrük vergisinin şekli, maddi durumu iyi olmayanlara, borçlulara yapılan yardımlara dair verdiği bilgilerle, çalışmamızda başvurduğumuz güvenilir bir kaynaktır.

Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1201) **Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz**⁶ adlı kitabı da Ömer b. Abdülaziz ile ilgili bilgileri edindiğimiz bir başka kaynaktır. Eserden, Ömer b. Abdülaziz'in, Emevi ailesinin itirazlarına rağmen haksızlıklara karşı gösterdiği kesin tavır, haksız yollarla alınan malların sahiplerine iade edilme süreci, Ömer b. Abdülaziz'in, adaletin yayılması için gösterdiği çaba ve amillerine bu hususta verdiği talimatlar hususunda yararlandık. Bu eser, Ömer b. Abdülaziz'in vergi memurlarına, insanlara merhametli davranmaları, rüşvet almamaları, israfa bulunmamaları,

⁴ Humeyd İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl** (thk. Şakir Zib Feyyaz), Riyad 1986.

⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz alâ mâ ravâhu'l-İmâm Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu** (thk. Muhammed Revvâs Kal'acî), Halep, (ts).

⁶ Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, **Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz** (şrh. Naim Zerzur), Beyrut 1984.

halktan haksız yere vergi almamaları noktasında yaptığı uyarılar; atıyyelerin ve maaşların dağıtımı, halkın ihtiyaçlarının imkan nisbetinde karşılanması için yapılan çalışmalar hakkında bilgi edindiğimiz önemli bir kaynaktır. Ayrıca eserde, Ömer b. Abdülaziz'in halife olmadan önceki ve halife olduktan sonraki yaşantısı, kişisel özellikleri ve şahsiyetiyle ilgili bilgilerin bulunması, çalışmamızı şekillendirmemize oldukça yardımcı olmuştur.

Çalışmada en fazla yararlandığımız kaynaklardan bir diğeri de Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd'ın (ö. 220/835) **Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr**'idir.⁷ İlk dönem İslam tarihindeki malî uygulamalar, harâc, cizye, fey, vergi toplama metotları gibi konularda istifade ettiğimiz bir eserdir. Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarına dair bilgiler bakımından zengin bir kaynak olma özelliği taşımaktadır.

İlk dönem İslam tarihi hakkında önemli bilgiler edindiğimiz Taberî'nin (ö. 310/923) **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk**⁸ adlı eseri, çalışmamızda yararlandığımız bir diğer kaynak eserdir. Ömer b. Abdülaziz'in halife oluşu, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde valilerin uygulamaları, Müslüman olan mevâliden alınan cizye vergisini kaldırmak için Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı icraatlar ve Ömer b. Abdülaziz'in vefatı hakkında verdiği bilgilerle bu eserden istifade ettik.

Fütûh kitaplarından Belâzurî'nin (ö. 279/892-3) **Fütûhu'l-Büldân**'i⁹ savaşlarda şehirlerin fetih şekli, arazi iktâları ve vergilerle ilgili konuları barındırması bakımından Ömer b. Abdülaziz'in bu konularda yaptığı uygulamalar hakkında bilgi edindiğimiz önemli bir kaynaktır. Bu eserle ilgili dipnot verirken de Kitâbu'l-Emvâl'de olduğu gibi rivayet numaralandırması yapılmıştır.

Ömer b. Abdülaziz'in malî politikalarını çalışırken, Salih Tuğ'un **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**¹⁰ eserinden, Mehmet Erkal'ın **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**¹¹ eserinden çokça faydalandık. Özellikle **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları** adlı eserde, İslâm'ın ilk

⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, **Kitâbu't-tabakâti'l-kebîr**, Beyrut 1957 (trc. ed. Adnan Demircan, İstanbul 2015).

⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târîhu'l-ümem ve'l-mulûk**, Beyrut 1967.

⁹ Belâzurî, **Fütûhu'l-büldân** (thk. Abdullah Enis et-Tabba', Ömer Enis et-Tabba'), Beyrut 1987.

¹⁰ Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, İstanbul 1984.

¹¹ Mehmet Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, İstanbul 2009.

döneminde teşekkül etmeye başlayan vergi usulleri, ilgili ayet ve hadisler, Hz. Peygamber'den Abbasiler devrine kadar İslâm vergi sistemine dair uygulamalar sistematik bir şekilde yer almaktadır. Mevlüt Koyuncu'nun **Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz ve Devri (717-720)**¹² isimli eseri ve Ahmed Ağırakça'nın **İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz**¹³ eserinden istifade ettik. Bu iki eserden Ömer b. Abdülaziz'den önceki halifelerin uygulamaları, Ömer b. Abdülaziz'in doğumundan ölümüne değin hayatı, hilafette olduğu müddet içinde askerî, malî, sosyal ve kültürel alanlardaki uygulamaları ve Ömer b. Abdülaziz'in şahsiyeti ve aile yaşantısı konularında yararlandık.

Muhammed Revvâs Kal'acî'nin **Mevsûatu fıkıh-ı Ömer b. Abdülazîz** adlı çalışması, özellikle Ömer b. Abdülaziz'in cizye ve harâc uygulamaları; cizye alınan kişiler ve öşür ile harâcın birlikte alındığı durumlar konusunda yararlandığımız bir çalışmadır. Julius Wellhausen'in **Arap Devleti ve Sukutu** çalışmasından da Müslüman olan mevâliden cizyenin kaldırılması, cizye çeşitleri, mülk edinilmemiş harâc topraklarının satışının durdurulması ve Ömer b. Abdülaziz'in harâc uygulamaları hususlarında çokça istifade ettik. Bunlarla beraber titizlikle hazırlanmış olan **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi** her konuda oldukça faydasını gördüğümüz ilk başvuru kaynağı olmuştur. Özellikle Ömer b. Abdülaziz, cizye, harâc, meks, zekât, öşür, gümrük, ganimet, fey maddeleri, çalışmamızda en fazla başvurduğumuz ansiklopedi maddeleri olmuştur.

¹² Mevlüt Koyuncu, **Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz ve Devri (717-720)**, İstanbul 1986.

¹³ Ahmed Ağırakça, **İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz**, İstanbul 1995.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNE KADAR DEVLET BÜTÇESİ

Devlet hazinesinin gelirleri devletin Müslüman ve gayrimüslim tebaasından topladığı vergilerden oluşmaktadır. Devletin gayrimüslim tebaadan elde ettiği gelirleri iki ana grupta toplayabiliriz. Buna göre ganimetler ve fey beytülmalin gelirlerindedir. Müslümanların verdiği zekât, beytümale gelen malların diğer bir kısmını oluşturur. Neticede zekât, harâc, cizye, ticaret malları vergisi ve ganimetin beşte biri beytülmalin başlıca gelirleri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴

Devletin beytümalden yaptığı harcamalar; fakirler, borçlular, yolcular, cihad, imar, güvenlik, eğitim, sağlık harcamalarını ve devlet memurlarına verilen maaşları içerir. Gayrimüslimlerden elde edilen cizye, harâc, ticaret malları vergisi ve ganimetlerin beşte biri olan humus gelirleri, hem Müslümanlar hem gayrimüslimler için harcanmaktadır.

1.1. Müslümanlardan Elde Edilen Gelirler: Zekât

Zekât sözlükte “artma, çoğalma, arıtma, övgü ve bereket” anlamlarına gelen bir kelimedir.¹⁵ Kelime, malî bir mükellefiyet olarak verilmesi gereken pay ile verme işlemini aynı anda karşılar.¹⁶ Sadaka kelimesi de Müslümanların vermek mecburiyetinde oldukları vergi manasında kullanılmış olan bir kelimedir. Bu kelimenin kökünden türetilmiş olan “saddaka” tasdik etti; “tasaddaka” sadaka verdi; “asdaka” mehir verdi manalarına gelmektedir. Yani zekât ve sadaka kelimeleri Müslümanların devlete ödedikleri vergileri ifade eden tabirler olarak yerleşmiş ve

¹⁴ Erkal, “Beytümâl”, DİA, c. VI, Ankara 1992, s. 93.

¹⁵ Mevlüt Sarı, **el-Mevarid**, İstanbul 1982, s. 701; Luis b. Nikola el-Ma'luf, **Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm**, Beyrut 2005, s. 303.

¹⁶ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzil**, Beyrut 1983, c. III, s. 176; Erkal, “Zekât”, DİA, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 197-207.

Müslüman vergi müessesesini ifade etmek üzere kullanılmışlardır. Bununla birlikte sadakaya nispetle zekât kavramı, daha fazla kullanılmıştır.¹⁷

Zekât, terim manası olarak Kuran’da belirtilen sınıflar için harcanmak üzere dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınan belli payı ifade eder. Sadaka kelimesi de terim olarak zekât kelimesi ile eş anlam taşır. Ebû Ubeyd İslam maliye hukuku ile ilgili yazmış olduğu **Kitâbu’l-Emvâl**’de şöyle demektedir: “Sadakaya gelince o, Müslümanın altın, gümüş, deve, sığır, koyun, hububat gibi mallarının zekâtıdır.”¹⁸

1.1.1. Hz. Peygamber Döneminde Zekât

Müslümanlarla gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler birbirinden farklıdır. Müslümanların ödemeleri gereken vergiler İslam’ın ilk yıllarında Mekke döneminde ve Medine döneminde farklı isimlerle ifade edilmiştir. Mekke’de indirilen ayetlerde fakirlere, esirlere, yetimlere, mahrum olanlara yönelik maddi yardımda bulunulması gerektiğinden söz edilmiştir. Zekât, namazla birlikte zikredilmiş, zekât vermeyen müşrikler eleştirilmiştir.¹⁹ Müslümanların ödedikleri çeşitli vergiler zekât veya sadaka başlığı altında incelenebilir olsa da gayrimüslimlerin ödemek mecburiyetinde oldukları vergilerin hiçbir şekilde zekât veya sadaka başlığı altına dâhil edilebilir olmadıkları görülür.²⁰

Mekke’de inen ayetlerde çok fazla rastlamadığımız zekât ve sadaka ibareleri Medine döneminden sonra daha fazla zikredilir olmuştur. Bununla beraber her ne kadar zekât ve sadaka Mekke’de iken tam olarak hukuki bir müessese haline gelmemişse de Hz. Peygamber ve Müslümanlar tarafından mefhum olarak bilinmekteydi.²¹ Zekâtla ilgili sınırlar tam olarak belirlenmediği için daha çok

¹⁷ Erkal, **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 97-98.

¹⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 21.

¹⁹ Meryem, 19/31, 55; Enbiyâ, 21/73; Mü’minûn, 23/4; Neml, 27/3; Rûm, 30/39; Lokman, 31/4; Fussilet, 41/6-7.

²⁰ Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 47 vd.

²¹ Enbiya, 21/73: “Onları bizim emrimizle doğru yolu gösteren önderler yaptık ve kendilerine hayırlar işlemeyi, namazı dosdoğru kılmayı, zekâtı vermeyi vahyettik. Onlar sadece bize ibadet eden kimselerdi.”

kişilerin inisiyatifine bırakılmıştı.²² Medine döneminde²³ zekât kesin olarak emredilmiş,²⁴ nisap miktarı, zekât miktarı, zekât vermekle yükümlü kişiler, zekât verilecek kişiler ve zekât verilecek malın cinsine dair düzenlemeler yapılmıştır.²⁵ Burada inen ayetlerde muhtelif isimler altında (zekât, birr, nafaka, sadaka) Müslümanların malî mükellefiyetler sahasında fedakârlıkta bulunmaları lazım geldiğine işaret edilmektedir.²⁶

Kuran'da zekât ve sadaka terimleri kullanılarak işaret edilen vergi mükellefiyetleri Müslümanları bağlamaktadır.²⁷ Hadislerde de zekât, Müslüman mükelleflerden alınan bir vergi ve aynı zamanda bir ibadet olarak geçmektedir.²⁸

Zekât verilecek malın taşınması gereken şartlar vardır. Kuran'da mal ve servet; yer yer de altın-gümüş, ticaret malları, yer altı-yer üstü toprak ürünleri ve tarım ürünlerinden zekâtı verilecek mallar olarak bahsedilmiştir. Fakat bu mallar için herhangi bir şart ve kayıt konmamıştır.²⁹ Zekât alınması gereken mallar hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunun sebebi İslam beldelerinde üretilen zirai mahsulün çeşitlilik arz etmesi ve bu ziraat ürünlerinin zekât tespitinde kıyas yapılıp yapılmamasıdır.³⁰ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) konu ile ilgili sözleri ve uygulamaları, zekâta konu malların birtakım şartları taşınması gerektiğini ortaya koymuştur. İslâm hukukçuları da konu ile ilgili nassları ve zekâta konu malların tabii

²² Ömer el-Hâcî, **el-Mesîretü't-tarihiyye li tatbiki'z-zekât**, Beyrut 1996, s. 105.

²³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh** adlı eserinde zekâtın hicretin 9. Yılında farz kılındığını ve Resûlullah'ın o sene zekât memurlarını etrafa gönderdiğini belirtmiştir. Bkz: İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, Beyrut 1979, c. II, s. 156.

²⁴ el-Bakara, 2/110, et-Tevbe, 9/5, 138; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire 1955, c. I, s. 508.

²⁵ Ünal Kılıç, "Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, İstanbul 2017, s. 48.

²⁶ Bakara, 2/43, 83, 110, 177, 215, 219, 261, 267 ve 271. ayetler; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân**, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim el-Atfîş, Kâhire 1964, c. I, s. 179 ve c. III, s. 62.

²⁷ Meryem, 19/31; Mü'minûn, 23/4; Neml, 27/3; Lokman, 31/4. Vecdi Akyüz, **Zekât**, İstanbul 2006, s. 144.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **el-Câmiu's-sahîh**, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Beyrut 1987, Zekât, 3, 42; Ebu'l-Hasen Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmiu's-sahîh**, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Beyrut, (ts), Zekât, 24, 27; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, **Sünenü İbn Mâce**, thk. Şuayb el-Arnaût, Dımaşk 2010, Zekât, 2.

²⁹ Zariyat, 51/19; Meâric, 70/24.

³⁰ M. Dayfullah el-Batâyine, Muaviye b. Ebi Süfyan Döneminde Devletin Mali Yapısı, çev. Ahmet Nedim Serinsu-İrfan Aycan, **İslâmî Araştırmalar**, İstanbul 1989, c. III, sy. 4, s. 210.

özelliklerini göz önünde bulundurarak bazı şartlar ortaya koymuşlardır.³¹ Zekât verilecek malın tam mülk olması, artııcı özellikte yani nâmî olması, aslî ihtiyaçları karşılayacak miktardan fazla olması, nisap miktarına ulaşmış olması ve üzerinden bir yıl geçmiş olması (havelânü'l-havl) gerekmektedir.³²

Bakara suresinin 219. ayetinde insanların ihtiyaçlarından fazlasını vermeleri zikredilmiştir.³³ Ayrıca Araf suresi 199. ayet de bu mesele hakkında bize bilgi vermektedir. Bu iki ayet beraber düşünüldüğü vakit, Hz. Peygamberin –devlet başkanı vasfıyla- Müslümanların mallarından uygun miktarı tahsil ederek gerekli yerlere harcayacağı anlaşılmaktadır. Ayetlerde ‘fazla olan’ ifadesiyle umumi bir nispet gösterilmektedir. Fetih'ten sonra Hz. Peygamber'in vergi memurlarına gönderdiği yazılarda ve daha ileriki devirlerde bu nispet daha açık bir hüviyete bürünmüştür.³⁴

Zekât nisablarıyla ilgili hadislerin bir kısmı tek tek sahabiler tarafından rivayet edilmiştir. Bunların haricinde, Hz. Peygamber vefatından hemen önce zekâta konu olan malları ve bunların nisab ve nisbetlerini içeren bir vergi tarifesi kaleme aldirtmiştir.³⁵ Hz. Peygamber'in, Amr b. Hazm ile Yemenlilere gönderdiği ifade edilen mektuba göre Allah Resulü Yemenlilere deve, altın ve gümüşten ne miktarda zekât alınacağını belirtmiştir.³⁶

Bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber bu mektubu ilgili yerlere göndermeden vefat etmiştir. Daha sonra Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer tarafından uygulamaya konmuş ve gerekli yerlere gönderilmiştir.³⁷ Hz. Peygamber döneminde belirlenmiş nisap miktarları şu şekildedir:³⁸

³¹ Beşir Gözübenli, “Zekât: Rahmet Getiren Paylaşım”, **İslam'a Giriş; Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2006, s. 317.

³² Erkal, “Zekât”, **DİA**, c. XLIV, s. 200.

³³ Bakara 2/219: ‘Sana neyi sarf edeceklerini sorarlar; Fazlayı (ihtiyaçlarından fazlasını) de’. Ayrıca Mekke’de indirilen Araf Suresi 199. ayette ‘Onların mallarından fazlasını al ve maruf ile emret’ ifadesi yer almaktadır.

³⁴ Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 56-57.

³⁵ Ebû Ubeyd, el-**Emvâl**, s. 328 vd.; Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 173-180.

³⁶ Ahmed İbnü'l-Hüseyin el-Beyhakî, **Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr**, Kahire 1991, c. VI, s. 26.

³⁷ Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk et-Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî (el-Câmiu'l-kebir)**, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 1998, Zekât, 4.

³⁸ Buhârî, Zekât, 35, 37, 42, 55; Tirmizî, Zekât, 3, 4, 5, 7; İbn Mâce, Ebvâbü'z-zekât, 4.

- Altından 20 miskal.
- Gümüştan 200 dirhem.
- Koyundan 40-120 arası 1 koyun, 121-200 arası 2 koyun, 201-299 arası 3 koyun, 300’de 4 koyun ve bundan sonra her yüzde bir koyun.
- Her 30 sığırdan bir adet iki yaşına basmış dana/düve, her 40 sığırdan bir adet iki yaşını doldurup üç yaşına basan dişi sığır.
- 5 devede 1 koyun, 10 devede 2 koyun, 15 devede 3 koyun, 20 devede 4 koyun, 25-35 arası iki yaşında bir dişi deve, 36-45 arası üç yaşında bir dişi deve, 61-75 arası beş yaşında bir dişi deve, 76-90 arası üç yaşında iki dişi deve, 91-120 arasında beş yaşında iki dişi deve.
- Tarım ürünlerinde 5 vesk³⁹.

Hız. Peygamber’in buyurduğuna göre, yağmur ve nehir sularıyla sulanan toprak mahsullerinde öşür (1/10), kova (el emeği) ile sulananlarda nısf öşür (1/20) vardır^{.40} Bu hadise göre kişinin herhangi bir masraf yapmaksızın suladığı tarım ürünlerinde onda bir, deve vb. hayvanlar kullanılarak sulanan ürünlerde yirmide bir zekât söz konusudur.⁴¹

En’am suresinin 141. ayeti Medine’de indirilmiştir ve şu şekildedir: “Çardaklı ve çardaksız üzüm bahçeleri, ürünleri, çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, zeytinleri, narları -birbirine benzer benzemez- yaratan hep O’dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiysin, hasat günü hakkını verin; fakat israf etmeyin, çünkü Allah israf edenleri sevmez.” Bu ayetten hurma (en-Nahl), her nevi toprak ürünleri (ez-Zer), zeytin (ez-Zeytûn), nar (er-Rummân) ve bu sayılanlara benzer toprak ürünlerinden hasat zamanı zekât ödeneceği anlaşılmıştır.⁴² Hız. Peygamber Muâz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken buğday, arpa, üzüm ve hurmadan zekât almasını istemiştir.⁴³

³⁹ Vesk: Bir deve yükü ya da altmış sâ’lık (165 litre) bir ölçü birimi. Yaklaşık 132 kg. buğdayla eşdeğerdir. Böylelikle toprak ürünlerinin nisap miktarı 660 kg. olmaktadır. Bkz: Cengiz Kallek, “Vesk”, **DİA**, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 70; Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, s. 605.

⁴⁰ Buhârî, Zekât, 55.

⁴¹ Buhârî, Zekât, 54; Tirmizî, Zekât, 14; İbn Mâce, Ebvâbü’z-zekât, 17.

⁴² Başka bir rivayette şöyle denilmektedir: “Resûlullah (toprak mahsullerinden) yalnız şu beş şey için zekâtı meşru kılmıştır: Buğday, arpa, hurma, üzüm ve darı.” Bkz: İbn Mâce, Zekât, 16.

⁴³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 421; Ayşe Yavuz, **Hız. Peygamber’in Zekât Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabiler**, Konya 2011, s. 6.

Sahabe ve tabiinden fakihler Hz. Peygamber'in burada bahsi geçen dört kalem toprak ürününe ilave olarak başka toprak ürünlerini de zikretmişlerdir. Bunlar toprak ürünlerinden temel ihtiyaç maddesi olup olmamaları veya bulunulan bölgede az ya da çok yetiştiriliyor olmaları hasebiyle değişebilmektedir. Toprak ürünlerinden alınan zekât nispetini ifade eden uşr/öşür (1/10) kelimesi de zirai mahsullerden tahsil edilen zekâtın özel adı olmuştur.⁴⁴

Tevbe suresi 60. ayet zekât gelirlerinin nerelere harcanacağı hususu ile ilgili kati bir düzenlemede bulunmaktadır. Buna göre zekât, Tevbe suresi 60. ayette gösterilen sekiz sınıfa verilir. Bu ayetin meali şu şekildedir: “Sadakalar, Allah'tan bir farz olarak fakirlere, miskinlere, zekât işinde çalışanlara, kalpleri İslam'a ısındırılacak kişilere, kölelere, borçlulara, Allah yolunda olanlara ve yolda kalmışlara aittir.”

1.1.2. Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Zekât

Hz. Ebubekir Hz. Peygamber gibi zekât toplamak üzere memurlar görevlendirmiş ve bu şekilde zekât toplamaya devam etmiştir.⁴⁵ Hz. Ebubekir, Hz. Peygamber'in zekâtla ilgili yazdığı mektuptaki hükümlere göre amel etmiştir. Nitekim daha sonra Ömer b. Abdülaziz'e intikal eden⁴⁶ bu mektubu, Hz. Ömer ve Hz. Ali⁴⁷ de muhafaza ederek, içinde yazılanlara göre uygulamada bulunmuşlardır. Hz. Ebubekir, zekâtın devlet tarafından toplanmasına karşı ayaklanan bedevi kabilelerle savaşmıştır.⁴⁸ Ayrıca Hz. Ebubekir, hak sahiplerine atıyyelerini verirken, kişilerin beyanlarına göre, zekât borcu olanların zekâtlarını da tahsil etmiştir.⁴⁹

Hz. Ömer döneminde tahsil edilen zekât gelirleri artmış bulunmaktadır. Hatta Yemen gibi bazı bölgelerde zekât verilecek kimse bulunamamış, fakirlik sorunu

⁴⁴ Erkal, “Zekât”, **DİA**, c. XLIV, s. 197.

⁴⁵ Beyhakî, **Sünen**, c. III, s. 110.

⁴⁶ Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Esbahî, **el-Muvatta**, thk. Muhammed Fuad Abdülbakî, Beyrut 1985, Zekât, 23; Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm San'ânî, **Musannef**, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1403, c. IV, s. 9, 25; Tirmizî, Zekât, 4.

⁴⁷ Ahmed b. Abdurrahman el-Benna Sâafî, **el-Fethu'r-Rabbani li-tertibi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî**, Beyrut, (ts), c. VIII, s. 210.

⁴⁸ İbn Hacer Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalanî, **Fethu'l-bârî**, nşr. M. Fuad Abdülbaki-Muhibbüddin el-Hatib-Abdülaziz b. Baz, Beyrut 1379, c. XII, s. 276.

⁴⁹ Muvatta, Zekât, 4; Abdürrezzak, **Musannef**, c. IV, s. 76, İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. VI, s. 527.

ortadan kalkmıştır.⁵⁰ Hz. Ömer döneminde ganimet ve fey gelirlerinin artması sebebiyle divan müessesesi kurulmuştur. Elde edilen zekât gelirleri fazla bekletilmeden ihtiyaç sahiplerine iletildiği için, zekât gelirlerinden ziyade ganimet ve fey gelirleri kayıt altına alınıp dağıtımı divan müessesesi ile sağlanmıştır.⁵¹

Hz. Ömer at ve kölelerden zekât almış,⁵² taze meyve ve sebzelerden zekât almamış,⁵³ baldan öşür almıştır.⁵⁴ Hz. Peygamber zamanında ticaret mallarından uşûr vergisi alınmamışken Hz. Ömer yabancı gayrimüslim tüccardan uşûr almaya başlamıştır.⁵⁵ Bu dönemde zekât toplandığı yerde dağıtılmış,⁵⁶ zekât alınacak bir mal yerine başka bir mal alınması uygun görülmüştür.⁵⁷ Hz. Ömer zekât memurlarına zekâtтан hisse vermiştir.⁵⁸ Zekât malını gizleyenlerden ceza olarak humus almıştır.⁵⁹

Hz. Osman'ın emvâl-i bâtinadan (gizli, görünmeyen mallar) zekât almayıp yalnızca emvâl-i zâhireden (açık, görünen mallar) zekât aldığına, görünmeyen malların zekâtının sahipleri tarafından verilmesini istediğine dair rivayetler vardır.⁶⁰ Ayrıca bu dönemde zekât memurlarının önceki dönem uygulamalarına tam olarak uymamalarından kaynaklanan şikâyetlerin oluştuğu ifade edilmektedir. Abdürrezzak, İbn Uyeyne, Muhammed b. Sevka, Ebû Ya'lâ Münzir es-Sevrî, Muhammed b. Hanîfe yoluyla gelen bir rivayette, Muhammed b. Hanife'nin anlattığına göre, bir gün bazı insanlar Muhammed'in babasına gelerek Hz. Osman'ın zekât memurları hakkında şikâyette bulunmuşlardır. Babası Muhammed'i, bir mektupla beraber Osman b. Affân'ın yanına gönderip, zekât memurlarıyla ilgili şikâyetleri kendisine bildirmesini istemiştir. Muhammed b. Hanife Osman b. Affân'a, kâğıdın Hz.

⁵⁰ Ömer el-Hâcî, **el-Mesîretü't-târihiyye li-tatbiki'z-zekât**, s. 284.

⁵¹ Mehmet Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 99.

⁵² Muvatta, Zekât, 38; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. VI, s. 466, Sâatî, **el-Fethu'r-rabbânî**, c. VIII, s. 234-235.

⁵³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 447.

⁵⁴ Abdürrezzak, **Musannef**, c. IV, s. 63. Başka bir rivayete göre Hz. Ömer düz arazide olan baldan 1/10, dağda olandan 1/20 almıştır. Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 446.

⁵⁵ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 476.

⁵⁶ Abdürrezzak, **Musannef**, c. IV, s. 13, 17.

⁵⁷ Yahyâ b. Âdem, **Kitabü'l-Harâc**, s. 169.

⁵⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 475.

⁵⁹ Abdürrezzak, **Musannef**, c. IV, s. 18; İbn Ebî Şeybe, **Musannef**, c. VI, s. 382.

⁶⁰ Ebû Hilal Hasan b. Abdullah el-Askerî, **el-Evâil**, Tanta 1408; s. 182.

Peygamber'in, insanların uyması gereken farzlarla ilgili emirlerini içerdiğini ve zekât memurlarının burada yazdığı gibi davranmaları gerektiğini söylemiştir.⁶¹

Hz. Osman'ın son döneminde fitnenin başlamasından sonra devlet düzeninin bozulması neticesinde zekât uygulamalarında da bozulma başlamış, Hz. Ali döneminde de düzenin tam anlamıyla yeniden tesis edilememesi sebebiyle bu bozulmanın etkileri devam etmiştir.⁶² Hz. Ali zekâtla ilgili hususlarda Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarını örnek almış ve onların yolunu takip etmiştir.⁶³ Bununla beraber beytülmalde bulunan zekât mallarını bekletmeden hak sahiplerine verilmesini sağlamıştır.⁶⁴

1.2. Gayrimüslimlerden Elde Edilen Gelirler: Fey ve Ganimet

1.2.1. Fey

İslam devletinin gayrimüslim tebaadan aldığı vergiler “Fey” başlığı altında incelenmektedir. Arapça “efâe” kökünden gelen fey kelimesi sözlükte gölge, bir yerden diğer yere dönmek, ganimet, tevbe, taife,⁶⁵ güneşin zevalden sonra dönüşü ve ağacın gölgesinin güneşin dönüşüne bağlı olarak deveranı anlamlarındadır.⁶⁶ Fey, genel manada, “savaşla ele geçen yerlerden alınan şeyler ve sulhla ele geçen yerlerden alınan menfaatler” demektir.⁶⁷ İslam hukukçuları gayrimüslim mükelleflere zorunlu koşulan harâc, cizye ve gümrük vergilerini fey başlığı altında incelemişlerdir.⁶⁸

⁶¹ Abdürrezzak, **Musannef**, c. IV, s. 6-7.

⁶² Mehmet Boynukalın, “Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı”, **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 112.

⁶³ Ömer el-Hâcî, **el-Mesîretü't-tarihiyye li tatbiki'z-zekât**, s. 335.

⁶⁴ İbn Hacer el-Askalânî, **el-Metalibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye** (nşr. Sa'd b. Nasır eş-Şisrî), Riyat 1419; X, 34; Ömer el-Hâcî, **el-Mesîretü't-tarihiyye li tatbiki'z-zekât**, s. 331.

⁶⁵ Ebü'l-Kâsım Ragıb el-İsfahani, **el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Seyyid Kilani. Kahire 1961, s. 585; Ebü'l-Fazl İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, (ts), c. I, s. 124-126; Ebü'l-Feyz Murtaza Zebidî, **Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, thk. İbrâhim Terzi, Beyrut 1975, c. I, s. 99-100.

⁶⁶ Kudâme b. Cafer, **Kitâbu'l-harâc ve sînâatü'l-kitâbe**, thk: Fuat Sezgin, Frankfurt 1986, s. 204.

⁶⁷ Ebü Abdullah Hârizmî, **Mefâtihu'l-ulûm**, Beyrut, (ts), s. 85.

⁶⁸ Kudâme b. Ca'fer, **Kitâbü'l-harâc ve sînâatü'l-kitâbe**, s. 162; Mustafa Fayda, Hulefâ-yı Râşidîn Devri, İstanbul 2014, s. 299; Cengiz Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, İstanbul 1997, s. 72.

Hangi malların feye dâhil olduğu ve bu malların bölüştürülüp bölüştürülemeyeceği gibi hususlar birçok kimse tarafından farklı şekilde düşünülmüş, bu mesele ihtilaflara sebep olmuştur. Böylece fey ve ganimet diye iki farklı kavram ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in gayrimüslimlerden elde edilen ganimetlerle ilgili farklı uygulamalarda bulunması, ileriki dönemlerde ortaya çıkan ganimet ve fey tartışmalarına temel teşkil etmiştir.⁶⁹

Fey kelimesi ilk olarak Hz. Peygamber zamanında Benî Nadir Yahudileri'nin sürgün edilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber bu kabilenin mallarını savaşa katılanlara ganimet olarak vermeyi değil muhtaç muhacirlere vermeyi tercih etmiştir. Bu olay üzerine Haşr suresinin 6-10. ayetleri indirilmiştir.⁷⁰ Arazi, surenin 6. ayetindeki fey esaslarınca Hz. Peygamber'e ait olarak kabul edilmiştir.⁷¹ Bu ayette geçen "siz ne at sürdünüz ne de deve sürdünüz" ifadesi ile Benî Nadir kabilesinden ele geçirilen malların sulh yoluyla alındığı vurgulanmaktadır.⁷²

Hayber, Hz. Peygamber devrinde fethedilmiş ve ganimet olarak kabul edilmiştir.⁷³ Buradaki araziler ekilip biçildikten sonra elde edilecek olan mahsulün yarısının Müslümanlara verilmesi şart koşularak kullanım hakkı itibarıyla yerli Yahudi halka bırakılmıştır.⁷⁴ Buradan elde edilen gelir Haşr suresi 6-10. ayetlerine

⁶⁹ Cengiz Kallek, "Harâc", **DİA**, c. XVI, s. 72, Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 118 vd; Mustafa Demirci, **İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul 2003, s. 51.

⁷⁰ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 49-51. Haşr 59/6-9: "6. Allah'ın, onlardan (mallarından) Peygamberine verdiği ganimetler için siz at ve deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah, peygamberlerini dilediği kimselere karşı üstün kılar. Allah her şeye kadirdir. 7. Allah'ın, (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaz. Peygamber size ne veriyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının. Allah'tan korkun. Çünkü Allah'ın azabı çetindir. 8. (Allah'ın verdiği bu ganimet malları,) yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan, Allah'tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah'ın dinine ve Peygamberine yardım eden fakir muhacirleridir. İşte doğru olanlar bunlardır. 9. Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir." Bkz. Haşr 59/6-9 **Türkiye Diyanet Vakfı Kur'an-ı Kerim Meali**.

⁷¹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 31-32. Bu arazi İslam tarihindeki ilk savâfi örneğini teşkil etmektedir. Benî Nadir Yahudilerinin giderken geride bıraktıkları topraklar, Rasulullah'ın dilediği gibi kullanacağı savâfisi olmuştur. Hz. Peygamber bu arazinin bir kısmını kendisi ve ailesinin geçimi için ayırmışken bir kısmını da muhacirlerin fakirlerine iktâ etmiştir. İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-nebeviyye**, c. III, s. 152.

⁷² Hz. Peygamber buradan elde edilen malları savaşa katılanlara değil, muhtaç durumdaki muhacirlere vermeyi uygun görmüş, daha sonra ilgili ayetler nazil olmuştur.

⁷³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 61(153).

⁷⁴ Belâzurî, **Fütûh**, s. 34-36.

göre tahsil edilmiş, dağıtma işlemi de yine aynı ayetler göz önünde tutularak icra edilmişti. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında buradaki ahali sürülünceye kadar bu işlemler devam etmişti.⁷⁵ Hz. Peygamber sadece Hayber arazisini değil başka arazileri de elde edilen ürünün yarısını vermeleri şartıyla eski sahiplerine bırakma yoluna gitmiştir. Fedek (ve havalisi Vâdiu'l-Kurâ) ve Bahreyn bölgeleri bu şekildedir. Bahreyn'e vergi tahsili amacıyla gönderilen görevliler, burada yaşayan çeşitli inanışları benimseyen kimselerden aldıkları vergiyi "cizyetü'l-ard" şeklinde isimlendirmişlerdir. Hz. Peygamber bu araziye fey hükümlerine bağlamıştı. Burada yaşayan kimselerden, hüküm belirlendikten sonra İslam'ı kabul edenler olursa bir Müslüman'ın sahip olduğu hak ve mesuliyetleri haiz olacaktı. Fakat bu durumda toprakların hukuki hüviyeti değişmemektedir.⁷⁶

Hz. Peygamber, Hayber'in fethinden sonra Fedek halkını İslam'a davet etti. Fedek halkı ise, topraklarının yarısı karşılığında Rasulullah ile anlaşmayı teklif ettiler. Hz. Peygamber, Müslümanların istedikleri zaman onları yerlerinden çıkarmaları şartıyla bunu kabul etti. Böylelikle Fedek sulh ile ele geçirilmiş oldu. Fedek arazisinin yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edildi. Hz. Peygamber buradan elde edilen geliri kendisi ve Hâşimoğullarının ihtiyaçları, yolcu ve misafirlerin masrafları ve diğer amme işleri için kullanmaktaydı.⁷⁷

Netice olarak Hz. Peygamber döneminde savaşla elde edilen Benî Kurayza, Hayber ve Vâdi'l-Kurâ ganimetlerinin beşte dördü Enfâl suresinin 41. ayeti⁷⁸ uyarınca savaşa katılanlara, beşte biri de (humus) yine aynı ayet kapsamındaki sınıflara dağıtılmıştır. Hayber ve Vâdi'l-Kurâ arazileri buraların yerli Yahudi halkına yarıcılıkla işletmeye verilmiştir. Sulh yoluyla alınan Benî Nadir ve Fedek arazileri Haşr suresi 6-9. ayetlerinde belirtildiği şekilde Hz. Peygamber'e ait olarak kabul

⁷⁵ Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 118-123.

⁷⁶ Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 118-123.

⁷⁷ Hüseyin Algül, "Fedek", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 294.

⁷⁸ Mevzubahis ayet şu şekildedir: "Eğer Allah'a ve hak ile bâtılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı gün (Bedir savaşında) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki, ganimet olarak aldığımız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir." Bkz. Enfâl 8/41 **TDV Kur'ân-ı Kerim Meali**.

edilmiştir. Hz. Peygamber de bu arazilerin gelirlerini yolcuların, Hâşimoğullarından muhtaç kimselerin ihtiyaçları ve devletin savunma giderleri için sarf etmiştir.⁷⁹

Halife Hz. Ömer, Haşr suresinin 6-10. ayetlerini ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını göz önünde bulundurmuş ve Irak'ın fethedilmesinden sonra Sevad bölgesindeki topraklardan bütün Müslümanların yararlanmasını istemiştir. Bu toprakları ve insanları ganimet olarak kabul etmeyerek savaşçılar arasında dağıtmamaya karar vermiştir. Savaşanlarla, savaşta yer almayan diğer Müslümanlar ile o zamandan sonra gelecek bütün Müslümanlar için fey olmak üzere, ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakarak vergiye bağlamıştır. Böylelikle toprak için harâc, kişiler için de cizye vergisi almıştır.⁸⁰

Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Ömer'e savaşta elde edilen şeylerin ne yapılacağı hususunu sormuştur. Hz. Ömer de savaş sırasında ele geçirilen menkul malların askerler arasında dağıtılmasını istemiştir. Gayr-i menkul olan arazi ve nehirlerin ise, o zamanki ve gelecekteki Müslümanların ihtiyaç ve atıyyelerini –onların muhtemel ihtiyaçlarını temin edecek başka bir gelir kaynağı bulunmayacağı için- karşılamak üzere dağıtmadan bırakmasını emretmiştir. Bu mektupta ayrıca kendileriyle muharebe edilen gayrimüslimlerle ne şekilde alaka kurulacağından da bahsetmiştir. Bu kişiler savaş olmadan önce İslam'a davet edilirler. İslam'ı kabul ederlerse elde edilecek ganimet diğer Müslümanlar gibi onlara da pay edilir. Eğer savaştıktan sonra İslam'a girerlerse, malları onlar Müslüman olmadan önce ganimet olduğu için Müslümanlar arasında dağıtılır.⁸¹

Savaş yoluyla fethedilen bölgelerde toprağı işleyenlere verilen ve fey adı altında ele alınan harâcî araziler, bütün Müslümanların ortak malı hükmündedir.⁸² Araziyi işleyenler üzerinde devletin koyduğu birtakım sınırlamalar olmakla beraber bu durum teoride devamlı ve mirasla intikal eden bir kiracılık şeklini almıştır.⁸³ Fetihlerden sonra savaşla ele geçen menkul mallar ise ganimettir. Bununla beraber

⁷⁹ Mehmet Erkal, "Ganimet", **DİA**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 352.

⁸⁰ Cengiz Kallek, "Harâc", **DİA**, c. XVI, s. 72; Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 118 vd; Mustafa Fayda, **Hulefâ-yı Râşidîn Devri**, İstanbul 2014, s. 299-300.

⁸¹ Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 109 vd.

⁸² İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, c. I, s. 247.

⁸³ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 83.

Hız. Peygamber devrinde, sulh yoluyla elde edilen mallarla savaşta ele geçen ganimetler ve savaş yoluyla ele geçen topraklardan yarıcılık usulüyle alınan gelirler fey olarak anlaşılmıştır.⁸⁴

1.2.1.1. Cizye

Cizye karşılık vermek anlamındaki ‘ceza’ fiilinden türemiş olup, İslam’ı kabul etmemekle birlikte Müslümanların himayesini kabul eden gayrimüslimlerden alınan vergi manasına gelmektedir. Gayrimüslimler cizye sayesinde harbi⁸⁵ olanlardan ayrı tutularak, can ve mal güvenliğine sahip hale gelmişlerdir.

Müslümanlığı kabul etmediği halde İslam ülkesinde yaşamayı tercih eden gayrimüslimler, yapılan zimmet anlaşması sonucu Müslümanların düşmanı olmaktan çıkarlar. Canları, ırzları ve malları Allah ve Resulünün zimmetinde olan zimmiler olurlar.⁸⁶

Cizyenin, kaynaklarda kimi zaman harâc kelimesiyle aynı anlamda kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Fakat cizye ve harâc terimleri, baş vergisi ya da arazi vergisinden hangisi kastediliyorsa, ona uygun bir karine ile birlikte kullanıla gelmiştir. Mesela ‘harâcu’r-re’s’ tabiri baş vergisi manasında olan cizyeyi ifade eder. ‘Cizyetü’l-arz’ ise arazi vergisi demek olan harâc vergisini ifade eder. Tekli kullanımlarında da kelimelerin asıl manalarını ifade ettiği anlaşılır.⁸⁷

Cizye, hicretin 9. senesinde nazil olan Tevbe suresi 29. ayet ile sabit olmuştur.⁸⁸ Bu ayette ve hadislerde terim anlamı ile zikredilmektedir. Hız. Peygamber söz konusu

⁸⁴ Mustafa Fayda, **Hız. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler**, İstanbul 1989, s. 98-99.

⁸⁵ Harbi: Müslümanlarla aralarında mütareke ve musalaha bulunmayan gayrimüslimlere ait ülke ahalisinden her biri. Bkz. Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, s. 179.

⁸⁶ Muhammed Hamidullah, “İslam’da Devletler Hukuku”, trc: Abdulkadir Şener, **AÜİF, İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları Dergisi**, sy. 3, Ankara 1977, s. 294-295.

⁸⁷ Mehmet Erkal, “Cizye”, **DİA**, c. VIII, İstanbul 1999, s. 42-45.

⁸⁸ Tevbe: 9/29. “Kendilerine Kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resulü’nün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.”

ayetin indiği yıl farklı kabilelerle yapılan barış anlaşmalarında bu hükmü de anlaşma maddesi olarak belirtmiştir.⁸⁹

1.2.1.1.1. Cizye Mükellefleri

Cizye mükellefleri İslam siyasi hâkimiyeti altında bulunan gayrimüslimlerdir. Cizyenin meşruiyetinin dayanağı olan Tevbe suresi 29. ayete göre, ehl-i kitâb olan ve İslam hâkimiyetinde bir tebaa kabul edilen gayrimüslimler cizye mükellefidirler. Bununla beraber Hz. Peygamber zamanında ehl-i kitâb olmayan Mecusilerden de cizye alınmıştır.⁹⁰

Hz. Peygamber Mekke'nin fethi ile Tebük gazvesi arasında nazil olan Tevbe suresinin 29. ayetinden önce de gayrimüslimlerle savaşmış ve onlardan cizye tahsil etmiştir.⁹¹

İslam hukukunda gayrimüslim tebaa ile yapılan zimmet anlaşması sonucu alınan cizyenin yükümlüleri ergenlik çağına ulaşmış, akıllı, hür, maddi gücü yerinde ve sağlıklı olan gayrimüslim erkeklerdir. Âmâ, felçli, yaşlı, çalışmaktan aciz ve yoksul kimseler, farklı görüşler olmakla birlikte cizye vermekle yükümlü değillerdir.⁹²

İslam hukukçuları cizyenin ergenlik çağına ulaşan hür erkek gayrimüslimlere vacip olduğunda, kadınlarla çocuklara ise vacip olmadığına ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte akli dengesi yerinde olmayanların, sakatların, yaşlıların, yoksulların ve hayatla ilişkisini kesmiş olan rahiplerin cizye mükellefiyeti olup olmadığı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. İslam'a girmeyen bunun yanında cizye vermeyi de

⁸⁹ Bu halklardan Eyle, Ezruh, Cerbâ, Dûmetülcendel ve Necranlılar Hristiyan, Teymâ ve Maknâ Yahudi, Bahreyn, Hecer ve Yemen ise kısmen Hristiyan ve Yahudi, kısmen de Mecusi idiler. Bkz. Mehmet Erkal, "Cizye", **DİA**, c. VIII, s. 42.

⁹⁰ Ehl-i kitaptan ilk cizye veren ahalinin Necranlılar olduğunu, ilk dönem kaynaklarından olan Fütûhu'l-Buldan'da görebiliriz. Bkz. Belâzurî, **Fütûh**, s. 92.

⁹¹ Cizye yükümlülüğünün getirildiği ile ilgili Kur'ân ayetinin vahyi Tebük seferinden sonraya rastlar. Tebük seferi cizye istenmesi hususunda önemli gelişmelerin yaşandığı bir seferdir. Tebük seferinden önce gayrimüslimlerden cizye istenip istenmediği hakkında da farklı görüşler mevcuttur. Söz konusu ayet fevri hareketlerde bulunup Müslümanların mallarını gasp eden gayrimüslimlere karşı mücadeleyi teşvik maksadıyla indirilmiştir. Bk. Osman Güner, "Bir Muafiyet Vergisi olarak Cizye, Kavramsal ve Tarihsel Bir Okuma", **OMÜİFD**, s.62.

⁹² Mehmet Erkal, "Cizye", **DİA**, c. VIII, s. 43.

kabul etmeyen kimselerin öldürölüp öldürölmeveceği tartışmaları, bu ihtilafların sebebi olmuştur.⁹³

Müslöman olduktan sonra dinden dönen kimselerden cizye alınmaz ve onlara zimmet statüsü de verilmez. Bu konuda İşlam hukukçuları ittifak halindedirler.⁹⁴

Müslömanlardan cizye vergisi alınmaz. Daha önce cizye vermekte olan bir gayrimüslim, Müslöman olduğu anda cizye kendisinden düşer. Artık o kişiden cizye alınmaz.⁹⁵

Cizye vergisi kişi başı (ferdî) veya müşterek (toplu) olarak iki şekilde tahsil edilmekteydi. Hz. Peygamber Bahreyn ve Yemen halkı ile kişi başı; Eyle, Cerbâ ve Ezruh ile toplu cizye ödemeleri şartıyla barış yapmıştır.⁹⁶ Vergi mükellefler tarafından aynî veya nakdî olarak ödenebileceği gibi kimi uygulamalarda hem aynî hem de nakdî olarak tahsil edildiği görölmüştür.⁹⁷

Ebu Ubeyd, Kitâbu'l-Emvâl'de Hz. Ömer'in Hristiyan Arap olan Benî Tağlib kabilesinden cizye istediği, onların ise cizye adı altında vergi vermek istemedikleri anlatılmaktadır. Benî Tağlib kabilesi Hz. Ömer'e "Sen bize vergi ödet, fakat buna cizye adını verme" demiştir.⁹⁸ Çünkü cizye adı altında vergi ödemek onlar için aşağılatıcı bir durumdur.⁹⁹ Hz. Ömer de savaş gücü çok fazla olan bu kabilenin düşman saflarına geçmesinin Müslömanlar adına daha büyük bir zararı olacağını düşünmüştür. Cizyeye bedel olarak Müslömanlardan alınan sadakanın iki katı vergi almanın Müslömanlara bir zararı olmayacağını düşünerek bu şekilde sulh imzalamıştır.¹⁰⁰

⁹³ Ebü Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 39-42.

⁹⁴ Mehmet Erkal, "Cizye", **DİA**, c. VIII, s. 43.

⁹⁵ Ebü Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 49, (121).

⁹⁶ Erkal, "Cizye", **DİA**, c. VIII, s. 43.

⁹⁷ Muhammed Hamidullah, **el-Vesâiku's-siyâsiyye**, Beyrut 1983, s. 198, (103); Osman Güner, a.g.m., s. 62-63.

⁹⁸ Erkal, **İşlam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 103.

⁹⁹ Erkal, **İşlam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 105.

¹⁰⁰ Ebü Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 32, (71).

1.2.1.2. Harâc

Harâc kelimesi Arapça “h-r-c” kökünden gelir. Sözlük anlamı ‘topraktan çıkan şey’dir.¹⁰¹ Harâc kelimesinin Akadça veya Ârâmiceden Süryânice yoluyla Arapça’ya geçtiği iddiaları vardır. Talmut’ta “Kharagâ” şeklinde baş vergisi manasında, Pehlevîce’de “kharâgh” şeklinde vergi manasında, bu kelimeye rastlanmaktadır.¹⁰² Harâc, mülkiyeti devletin olmasına rağmen, Müslümanlara kullanma imkanı verilen yerler ile gayrimüslim tebaanın topraklarından alınan vergiyi veya mahsullerinden alınan hisseyi ifade etmektedir ve zamanla arazi vergisi manasında kullanılır hale gelmiştir. Harâc vergisine tabi olan yerlere “arazi-i harâciye” adı verilir.¹⁰³ Harâc (ve harc) kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de “ücret, karşılık”¹⁰⁴ ve “topraktan mahsul çıkarma, yetiştirme”¹⁰⁵ manalarında geçmektedir fakat toprak vergisi manasında geçmemektedir. Hadislerde ise durum biraz daha açıktır. “Karşılık, ücret” manalarında¹⁰⁶ “vergi, pazar vergisi”¹⁰⁷ ve “toprak mahsulü”¹⁰⁸ ya da “hasıla” anlamında kullanıldığı olmuştur. Ayrıca Hz. Peygamber’in vergi tahsil memuru olan ‘Alâ’ b. Hadramî’den, Bahreyn’e vergi tahsili için gittiğinde arazisi olan müslümandan öşür, gayrimüslimden de harâc tahsil ettiği rivayet edilmiştir.¹⁰⁹ Sahabe ve tabiin bu kelimeyi daha çok arazi vergisi manasında kullanmış, fıkıh ilminde kelime artık arazi vergisi şeklinde ıstılahî manaya kavuşmuştur.¹¹⁰

¹⁰¹ Ebu’l-Ulâ Mardin, “Harâc”, **İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati**, c. V, İstanbul 1964, s. 222.

¹⁰² Cengiz Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, s. 71.

¹⁰³ Harâcî arazi tabiri, ilk olarak, Abbasilerin kurulduğu yıllarda, savaşla fethedildikten sonra daimi harac ödemek üzere eski sahiplerine bırakılan toprakları, sahipleri kendiliklerinden İslam’ı kabul edenlerin topraklarından ve sulh yapılarak elde edilen bölgelerdeki topraklardan ayırmak için kullanılmıştır. Bkz: Ali Şafak, **İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)**, İstanbul 1977, s. 143-144; Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 67.

¹⁰⁴ Müminun: 23/72; Kehf: 18/94.

¹⁰⁵ Bakara: 2/267.

¹⁰⁶ Nesaî, Sünen, İmân, 45; Buhârî, Hars, 10.

¹⁰⁷ Nesaî, Zekât, 1; Malik b. Enes, Muvatta, Zekât, 10, 11, 28.

¹⁰⁸ Nesaî, İman, 45; Tirmizî, Ahkâm, 42.

¹⁰⁹ Belâzurî, **Fütûh**, trc: Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 115

¹¹⁰ Cengiz Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, s. 71.

Cizye bölümünde bahsettiğimiz gibi cizyetü'l-arz ve ücretü'l-arz tabirlerinin kaynaklarda harâc kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılabildiği görülmektedir.¹¹¹ Harâc kelimesi tek başına kullanıldığında arazi vergisini ifade eder. “Harâcü'r-re's” şeklinde terkip halinde kullanıldığında ise cizye manasına gelmektedir.¹¹² Nitekim Ömer b. Abdülaziz de Abdülhamid b. Abdurrahman'a yazdığı mektupta cizye vergisini kastederek “Müslüman olan arazi sahibine harâc yoktur” demektedir. Yine Ömer b. Abdülaziz'in birine, karşılığında “cizye” almak suretiyle arazi tahsis ettiği rivayet edilmektedir ki burada harâc vergisi kastedilmektedir.¹¹³

Biliyoruz ki cizye Hz. Peygamber devrinde kesin olarak vazedilmiş ve uygulamaya konmuştur. Ancak Hz. Peygamber zamanında harâc vergisi, harâc vergisi adı altında, hukuki yapısı ve ana hatlarının ortaya konması bakımından tam olarak kemale ermemişti. Bu vergi özellikle Hz. Ömer devrinde şekillenmiş, o ve ondan sonra gelen kimselerin zamanlarında da tatbikat imkânı bulmuştur. Harâc, harâc topraklarında mülkiyet veya intifa hakkı bulunan gayrimüslim tebaaya konan bir vergi çeşididir.¹¹⁴

Burada arazi sisteminin nasıl olduğunu anlamamız bize fayda sağlayacaktır. Hz. Peygamber ve Hz. Ömer zamanlarından kaynak alınarak yapılan arazi vergi tasnifi şu şekildedir. Müslümanlar tarafından elde edilen topraklar üç kısımda incelenmektedir. Birincisi sahipleri kendiliklerinden İslam'ı kabul edenlerin topraklarıdır. Bu toprakların mülkiyeti, üzerinde oturan sahiplerine aittir ve arazi öşür arazisi ismini alır. İkincisi sulh yoluyla elde edilen topraklardır. Sulh ile ele geçen arazilerde iki usul vardır: Mülkiyeti Müslümanlara, intifa hakkı üzerinde oturanlara verilen toprakların satışı caiz değildir. Çünkü Müslümanların hepsinin hakkı bulunan vakıftır (fey'en mevkuften). İntifa hakkına sahip olan kimseler Müslüman olurlarsa sadece cizye düşer. Harâc düşmez. Çünkü buradan alınan harâc, toprağın intifa hakkının ücreti hükmündedir.

¹¹¹ Cizye ve Harâc'ın ayrışması, hicri birinci asrın sonlarına kadar sürmüştür. Harâc kelimesinin resmi yazılarda sırf toprak vergisi manasında kullanımı en erken h. 90 yılına rastlamaktadır. Bkz. Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 330.

¹¹² Ebû Yûsuf ve Yahyâ b. Âdem gibi kamu maliyesi literatüründe İslam devlet varidatının tümünü konu alan eserlerin müellifleri isim olarak bu kelimeyi kullanmışlardır.

¹¹³ Muhammed Revvâs Kal'acî, **Mevsûatü fikh-ı Ömer b. Abdülaziz**, Kuveyt 2001, 393-401.

¹¹⁴ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 192-193.

Mülkiyeti anlaşma gereği üzerinde oturan kimselere verilen toprakların satışı caizdir. Sahibi tasarruf hakkına sahip olduğu için satmakta da serbesttir. Bu topraklara konan harâc cizye hükmünde olduğu için mükellef Müslüman olduğunda düşer. Haliyle zekât mükellefi olurlar.

Üçüncüsü ise savaş yoluyla elde edilen topraklardır. Savaş yoluyla ele geçen topraklar hakkında, bu toprakların, bütün Müslümanların ortak malı olduğu; sadece savaşa katılanlara verileceği; ya da devlet başkanının kendi inisiyatifiyle savaşa katılanlara veya yerli halka verebileceği şeklinde ihtilaflar vardır. Savaşla elde edilen toprak, devlet başkanı tarafından savaşanlara dağıtılırsa, arazi öşür toprağı; yerli halkın elinde bırakılırsa harâc toprağı olur.¹¹⁵

1.2.1.2.1. Harâc Çeşitleri

Burada “harâcî arazi” tabirinin ve harâc çeşitlerinin neler olduğunu belirtelim. “Harâcî arazi” tabiri, öşür topraklarından ve sulh yapılan bölgelerdeki topraklardan ayırmak için savaşla fethedildikten sonra eski sahiplerine devletin belirlediği miktarda harâc ödemek üzere bırakılan topraklar için kullanılmıştır.¹¹⁶

Harâc, toprakların ele geçiriliş biçimine göre, sulh anlaşmasıyla fethedilen toprakların harâcî ile silah zoruyla ve anlaşmasız” fethedilen toprakların harâcî şeklinde sınıflandırılabilir.¹¹⁷ Harâcın bu sınıflandırma haricinde genel bir sınıflandırma usulü vardır: “Harâc-ı mukâseme” ve “harâc-ı muvazzafa”.

“Harâc-ı mukâseme” mahsulden, miktarı ne olursa olsun, belirlenen oranda vergi tahsil edilmesi şeklindedir. Bu usulde topraktan ürün alınmadığında vergi de tahsil edilemez. Bir miktar ürün hasat edilip vergi tahsil edildikten sonra yıl içerisinde tekrar ürün hasat edilirse vergi tahsili de devreye girer.¹¹⁸

“Harâc-ı muvazzafa” ekilebilir arazilerin alanına ve mahsulün cinsine göre devlet başkanı tarafından -maktuan muayyen- bir vergi konulması şeklinde gerçekleşir.

¹¹⁵ Erkal, **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 211-216.

¹¹⁶ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 67.

¹¹⁷ Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, s. 72-73.

¹¹⁸ Kallek, “Harâc”, **DİA**, c. XVI, s. 72, Erkal, **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 195.

Yani doğrudan doğruya dönüm başına konulan vergiye ve mahsulün dönümüne konulan vergiye bu ad verilir. Buna göre hasat yapılmaması durumunda da vergi tahsili gerçekleşir. Ekici tarafından ürün elde edilip, devlet eliyle vergi de tahsil edildikten sonra, yıl içerisinde tekrar ürün elde edilse bile artık ikinci bir defa vergi tahsiline gidilmez.¹¹⁹ Harâc-ı muvazzafadaki vergi oranı ise mahsulün cinsine ve sulama esasına dayanan verimlilik durumuna göre Hz. Ömer tarafından belirlenmiştir.¹²⁰ Nitekim Hz. Ömer Sevad, Irak ve Şam topraklarına bu harâcı koymayı uygun görmüştür.¹²¹

1.2.1.3. Gümrük Vergisi- Uşûr

Ticari mal ve pazar vergisi, cahiliye devri Araplarınca uşûr ve meks gibi adlarla anılmaktaydı. Bu vergi, uygulanış şekli açısından gümrük vergisi yerine de geçmekteydi.¹²² Gümrük vergisi bir ülkedeki mahalli idarelerin, kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprü başları veya pazarlarda aldıkları vergileri ifade etmektedir.¹²³ İslam'dan önceki devirde, şehirlerarası pazarlarda, ticari mallar üzerinden belirli miktarda vergi alınmaktaydı¹²⁴ ve 1/10 nisbetinde tahsil edilmekteydi. Verginin uşûr (öşür) adı ile anılmasının sebebi de onda bir oranında alınmasıdır.¹²⁵

Cahiliye döneminde gümrük memurları tarafından zorla ve adaletsiz bir uygulamayla¹²⁶ tahsil edilen vergi, “Meks tahsildarı cennete giremez”,¹²⁷ “Âşiri karşılaştığınız yerde öldürün!”¹²⁸ hadislerinden anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber tarafından şiddetle kınanmış ve uygulamasına son verilmiştir. Buna rağmen Emeviler döneminin ilk zamanlarında bu vergi tekrar alınmaya başlanmıştır. Kaynaklarda

¹¹⁹ Kallek, “Harâc”, *DİA*, c. XVI, s. 72, Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 195.

¹²⁰ Yeniçeri, *İslam İktisadının Esasları*, İstanbul 1980, s. 64- 67; *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 190-192.

¹²¹ Kallek, “Harâc”, *DİA*, c. XVI, s. 72.

¹²² “Gümrük”, *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 260-261.

¹²³ Kallek, “Meks”, *DİA*, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 583.

¹²⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Haydarabad 1942, s. 263-371.

¹²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut 1968-72, c. VII, 473-474.

¹²⁶ Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 166.

¹²⁷ *Müsned*, c. IV, s. 109, 143, 150.

¹²⁸ *Müsned*, c. IV, s. 234.

Rebîa b. Şürahbîl'in, Emevîler'in Mısır valisi Amr b. Âs tarafından meks idaresiyle görevlendirildiği bildirilmektedir.¹²⁹

İç gümrük vergisi diyebileceğimiz bu vergi, Hz. Peygamber tarafından kaldırılmış olmasına rağmen, dış ticarete alınagelen 1/10 nispetindeki vergi devam etmiştir.¹³⁰ Dış gümrük vergisi tahsili, Hz. Peygamber devrinde Hz. Ömer tarafından yürütülmüştür.¹³¹ Hz. Ömer gayrimüslimlerden ticaret malları vergisini toplamak için bizzat Hz. Peygamber tarafından görevlendirilmiştir.¹³²

Kaynaklarda, gümrük vergisini ilk koyan kişinin Hz. Ömer olduğuna dair ifadeler bulunmaktadır.¹³³ Bunun sebebi muhtemelen Hz. Peygamber döneminde sadece gayrimüslimlerden alınan bu verginin, Hz. Ömer'in halifeliği esnasında, Müslümanları ve zimmileri de kapsar hale getirilmesidir. Ayrıca Hz. Ömer verginin tahsil şeklini düzenlemiş, harbîlerden alınan 1/10 nispetindeki vergiye ek olarak, Müslümanlardan 1/40, zimmîlerden 1/20 vergi alınmasını istemiştir.¹³⁴ Farklı zamanlarda gümrük vergisiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da,¹³⁵ ilerleyen yıllarda bu oranlar genellikle kazanmıştır.¹³⁶

1.2.2. Ganimet

Ganimet, kelime manası olarak “bir şeyi zorluk çekmeden elde etmek” demektir. İslam hukukçuları ganimeti “Müslümanların savaş yoluyla gayrimüslimlerden elde ettikleri esir ve her türlü mal” şeklinde tanımlamışlardır.¹³⁷ Kur'an'da geçen “enfâl” kelimesi, manası ganimet demek olan “nefl” kelimesinin çoğuludur.¹³⁸ Enfâl, Kuran'ın sekizinci suresine verilen isimdir. Bu sure ganimetle ilgili hükümleri ihtiva

¹²⁹ Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, **el-Mevâiz ve'l-itibâr fî zikr-i hitat ve'l-âsâr**, thk. Eymen Fuad Seyyid, London 2013, IV, 408; Kallek, “Meks”, **DİA**, c. XXVIII, s. 584.

¹³⁰ Muhammed Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, trc. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963, s. 117.

¹³¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Serahsî, **Mebcut**, Kahire 1324, c. II, s. 199; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 84.

¹³² Fayda, “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr-I”, **AÜİFD**, c. XXV, s. 173.

¹³³ Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 145. Fayda, “Ticaret Malları Vergisi-I”, s. 175.

¹³⁴ Ebû Yûsuf, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 144; Serahsî, **Mebcut**, c. II, s. 199; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 189.

¹³⁵ Fayda, “Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr-II”, **AÜİFD**, c. XXVI, s. 327-334.

¹³⁶ Serahsî, **Mebcut**, c. II, s. 199.

¹³⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 279- 280; Erkal, “Ganimet”, **DİA**, c. XIII, s. 351-354.

¹³⁸ Erkal, “Ganimet”, **DİA**, c. XIII, s.351.

eder. Hz. Peygamber, Enfâl suresi 69. ayette¹³⁹ belirtildiği üzere ganimetin kendisine ve ümmetine helal kılındığını bildirmiştir. Ganimetin ne olduğu, elde ediliş şekli, taşınması ve bölüştürülmesi gibi konularda da yeni kurallar koymuştur.¹⁴⁰

Ganimet malları fey gibi, kaynağı gayrimüslimler olan mallardır. Fey ile ganimetin ikisi de gayrimüslimlerden alınmaları ve beşte bir olarak belirlenmiş olan devlet payının sarf yerlerinin de aynı olması yönünden benzerlik arz etmektedirler. Bununla beraber fey barış yoluyla ganimet ise savaş neticesinde alınır. Fakat fey ile ganimetin geri kalan beşte dördlük payının harcama yerleri birbirinden farklıdır. Savaş bitince devlet başkanı veya görevlendirdiği kumandan tarafından her askere kendi öldürdüğü düşmandan kalan silah, at gibi malları verilir. Daha sonra savaşta üstün başarı gösterenlere verilmesi vadedilen şeyler verilir. Bunlardan artakalan mallar beş eşit paya ayrılır. Bunların beşte dördü savaşa katılan askerlerin hakkıdır ve onlara bölüştürülür. Kalan beşte birlik pay ise Enfâl suresinin 41. ayetinde zikri geçen kimselere yani Allah'a, Resûlü'ne, (Peygamber'in) yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir.¹⁴¹

İslam hukukçuları ganimetleri savaş esirleri, arazi ve menkul mallar şeklinde üç ana bölümde incelemiştir. Savaş esirleri, Müslümanların gayrimüslimlerle yaptıkları savaşta ele geçirdikleri esirlerdir. İslam hukukçuları, devlet başkanının, Hz. Peygamber'in savaş esirleri konusundaki uygulamalarından Müslümanlar için en faydalı olanı uygulama yetkisine sahip olduğunu söylerler.¹⁴²

Kuvvet yoluyla fethedilen araziler hakkındaki iki hükmü Ebû Ubeyd **Kitâbu'l-Emvâl**'de açıklamıştır. İlki Hz. Peygamber'in Hayber halkına uyguladığı hükümdür. Hz. Peygamber bu bölgeyi ganimet kabul etmiş ve beşe ayırarak taksim etmiştir. İkincisi de Hz. Ömer'in Sevad ve diğer başka topraklarda uygulamayı uygun gördüğü hükümdür. Hz. Ömer bu arazileri amme malı yani fey olarak kabul ederek gelecek bütün Müslümanlara bırakmıştır.¹⁴³ İslam hukukçuları Hz. Peygamber ve

¹³⁹ Enfâl: 6/69“Artık elde ettiğiniz ganimetten helâl ve temiz olarak yiyin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”

¹⁴⁰ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 279- 320.

¹⁴¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 280- 281, 764; Mehmet Erkal, “Ganimet”, **DİA**, c. XIII, s. 351-354.

¹⁴² Erkal, “Ganimet”, **DİA**, c. XIII, s. 351-354.

¹⁴³ Ebû Ubeyd, **Kitâbu'l-Emvâl**, s. 61 vd., (153).

Hz. Ömer'in uygulamalarını esas alarak gayrimüslimlerden elde edilen arazileri ve arazi gelirlerini fey olarak kabul etmişlerdir.¹⁴⁴ Hz. Ömer'in Sa'd b. Ebî Vakkâs'a yazdığı mektupta belirttiği üzere, savaşta elde edilen hayvan ve eşya gibi, askerlere dağıtılmasını uygun gördüğü menkul mallar ganimet olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁵

Ebû Yûsuf'un ganimet tanımı şu şekildedir: "Ganimet denen şey, şirk ehlinin askerlerinden Müslümanların elde ettikleri her türlü metâ, silah ve hayvan gibi şeylerdir." Ebû Yûsuf ganimet tanımına toprağı almamıştır. Taşınabilir şeylerin ganimet olduğu fikrini benimsemiştir.¹⁴⁶ İmam Şâfi'ye (ö. 204/820) göre ganimet savaş yoluyla alınan, fey ise sulh yoluyla elde edilen şeydir. Buna göre savaşla elde edilen topraklardan alınan harâc ile baş vergisi olan cizyeyi fey altında değerlendirmiştir. Kudâme b. Cafer'e (ö. 337/948) göre de fey "Müslümanların, düşman topraklarından kuvvet yoluyla elde ettikleri topraktır. Hârezmî'ye göre savaşla elde edilen topraktan alınan şeydir. Alûsî'nin (ö. 1270/1854) bu konudaki görüşü önem taşımaktadır. O, ganimeti savaşta düşmandan alınan şeyler olarak tanımlar. Savaş bittikten sonra elde edilen şeyler ise ona göre fey kapsamındadır.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Erkal, "Ganimet", **DİA**, c. XIII, s. 351-354.

¹⁴⁵ Fayda, "Hz. Ömer ve Fey", **AÜİF**, sy. 5, s. 194.

¹⁴⁶ Fayda, "Hz. Ömer ve Fey", **AÜİF**, sy. 5, s. 198.

¹⁴⁷ Fayda, "Hz. Ömer ve Fey", **AÜİF**, sy. 5, s. 198-200.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE DEVLET GELİRLERİ VE POLİTİKALARI

Ömer b. Abdülaziz 61 (680) yılında Medine’de dünyaya geldi.¹⁴⁸ Babası Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervân, annesi Hz. Ömer’in torunu olan Ümmü Âsım’dır. Ömer b. Abdülaziz küçük yaşta Kur’ân’ı ezberledi. Babası Abdülaziz b. Mervân’ın Mısır valiliği esnasında Medine’de bulundu. Burada Sâlih b. Keysân, Ubeydullah b. Abdullah, Saîd b. Müseyyeb ve Urve b Zübeyr gibi kimselerden dersler aldı. 86 (705)’te Mısır’da Halife Abdülmelik b. Mervân’ın kızı Fâtıma ile evlendi. 87 (706) yılında Hicaz valiliğine tayin edildi.¹⁴⁹ Vali olunca ilk olarak, meseleleri görüşüp beraber karara varmak üzere, Medine’nin meşhur on fakihinden oluşan bir danışma kurulu oluşturdu.¹⁵⁰ Irak valisi Haccâc b. Yûsuf’un uygulamalarını eleştirmesi, valilik görevinden azledilmesine sebep oldu (93/712). Velîd’den sonra halife olan Süleyman b. Abdülmelik Ömer b. Abdülaziz’i danışmanları arasına aldı ve hastalığı esnasında, onu veliaht tayin etti. Süleyman vefat edince 99 (717) yılında, kendisi istemediği halde, biat edenlerin ısrarı üzerine halife oldu. Halife olunca ilk olarak Hz. Peygamber ve Hz. Ömer’in uygulamalarını öğrenmek ve esas almak üzere, onların yönetimleriyle ilgili belgeleri topladı.¹⁵¹

İstanbul’u kuşatmakta olan Mesleme b. Abdülmelik’in ordusunu durdurup geri çağırdı. Saraydaki lüks eşyaları beytülmale koydurdu.¹⁵² Kendinden evvelki halifelerin haksız yollarla elde ettikleri malları sahiplerine iade etti.¹⁵³ Bu sebeple mezâlim¹⁵⁴ mahkemeleri kurdu.¹⁵⁵ Emevi halifeleri farklı yollardan devlet hazinesine gelen malları istedikleri kişilerin istifadesine sunuyorlar, kendileri de diledikleri

¹⁴⁸ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 7.

¹⁴⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, c. V, s. 331.

¹⁵⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, c. V, s.334.

¹⁵¹ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 22-25; Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 550.

¹⁵² İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 51.

¹⁵³ İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 125 vd.

¹⁵⁴ Mezâlim: Zalimin elinde bulunan başkasına ait nesne, kişinin kendisinden zulmen alındığından şikâyetçi olduğu şey, mazlum hakkı. Bkz: Yeniçeri, “Mezâlim”, *DİA*, c. XXIX, s. 515.

¹⁵⁵ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 129-134.

şekilde kullanıyorlardı. Neticede Ömer b. Abdülaziz Ümeyye ailesinin itirazlarına rağmen¹⁵⁶ hukuka uygun olmayan bir şekilde elde ettikleri gelirleri, haksız yolla edindikleri arazileri, kendi yakınlarına sağladıkları menfaatleri, mezâlim mahkemelerinde, bizzat kendisinin yönettiği oturumlarda sahiplerine iade etti.¹⁵⁷ Muaviye tarafından ikta edilip zamanla kendisine intikal eden Fedek arazisini Ehl-i Beyt mensuplarına iade etti.¹⁵⁸ Eşi Fâtıma'ya babası Halife Abdülmelik tarafından hediye edilen mücevherlerin ve değerli bir elbisenin, eşinin bunlarda hakkı olmadığı gerekçesiyle, beytümale teslim edilmesini sağladı.¹⁵⁹ Ne kendi elinde ne de ailesinin elinde haksız yolla elde edilen hiçbir şey bırakmadı.¹⁶⁰

Ömer b. Abdülaziz, halka zulmeden vali ve memurları görevden uzaklaştırdı. Bunların yerine dindar ve dürüst yeni memurlar tayin etti.¹⁶¹ Valilerin ticaretle uğraşmalarını ve hediye kabul etmelerini yasakladı.¹⁶² Müslümanlardan zulmen alınan şeylerin kendilerine iade edilmesi noktasında dikkatli olunması gerektiğini valilerinden istedi.¹⁶³ Devletin belirlediği miktardan fazla vergi alınmamasını tembihledi. Harâc memurlarının halktan fahiş oranda vergi toplamalarına engel olmak adına İslam devletinin bütün bölgelerinde uygulanmak üzere ölçü ve tartıların birleştirilmesini emretti. İnsanların mallarının haksız yere alınması ve kullanılmasının da önüne geçti, bunları yapanları cezalandırdı.¹⁶⁴ Örneğin Ömer b. Abdülaziz'in yanına, çiftçilerin birinden aldığı suhre¹⁶⁵ hayvanına binerek giden Rebî'a eş-Şi'vezî'ye, bu uygulamasından dolayı ceza olarak kırk kamçı vurdurdu.¹⁶⁶

Hutbelerde Hz. Ali'nin lanetlenmesi adetini kaldırdı. Halifeliği boyunca gayrimüslimlerin ihtida etmesi için gayret gösterdi. İhtida hareketlerinin artması üzerine devletin cizye gelirleri azaldığından, Emevi valileri Müslüman olan

¹⁵⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 373-374; İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 125-126, 134-138.

¹⁵⁷ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 129-134.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s.388-389; Belâzurî, **Fütûh**, s. 41-48.

¹⁵⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, **Hilyetü'l-Evliyâ, Sahâbeden Günümüze Allah Dostları**, trc: Sait Aykut v. dğr., İstanbul 1995, c. II, s. 249.

¹⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

¹⁶¹ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 24.

¹⁶² İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 101.

¹⁶³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 381.

¹⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 100-103.

¹⁶⁵ Suhre: Zorunlu ve ücretsiz olarak halktan alınıp kullanılan binek ya da eşya. Bkz: İbn Sa'd, **Tabakât**, trc. c. VII, s. 390.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 374.

mevâlden cizye almaya devam etmişlerdi. Ömer b. Abdülaziz mevâlden cizye alma uygulamasını durdurdu.¹⁶⁷ Fethedilen toprakların Müslümanların ortak mülkü olduğu düşüncesiyle 100 (718-719) yılından itibaren harâcî arazilerin satışını durdurdu.¹⁶⁸ Elinde bu tür arazilerden olan Müslümanlardan toprak vergisi olarak harâc, ürün için de öşür vergisi olmak üzere iki çeşit vergi aldı. Dinî bir esasa dayanmayan vergileri kaldırdı.¹⁶⁹ Madenlerin zekâtı ve gümrük vergisiyle ilgili düzenlemeler yaptı.¹⁷⁰ Deniz ticaretini teşvik etti. Sulama işlerine önem verdi.¹⁷¹ Herkese düzenli ve devamlı maaş bağladı.¹⁷² Artan zekât ve vergi gelirlerini ihtiyaç içinde olan kimselerin ihtiyaçlarının karşılanması için harcadı.¹⁷³ Zekât ve vergi gelirlerinin bir kısmını borçlulara yardım etmek ve fakir bekarları evlendirmek için kurulan fonlara aktarılmasını istedi. Fakir ve yolcuların yemek yiyebilecekleri aşevleri, işlek yollar üzerinde yolcuların kalabilecekleri konaklar inşa ettirdi.¹⁷⁴

İki buçuk yıl kadar hilafette kalan Ömer b. Abdülaziz 20 veya 25 Receb 101 (5 veya 10 Şubat 720) tarihinde Humus'a bağlı Deyrû Sem'ân'da¹⁷⁵ vefat etti.¹⁷⁶

¹⁶⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 345; Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, 239-240.

¹⁶⁸ Yahyâ b. Âdem, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 161, (601-603).

¹⁶⁹ İbn Sa'd, **Tabakât** c. V, s. 374; Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569.

¹⁷⁰ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 101.

¹⁷¹ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 99.

¹⁷² Belâzurî, **Fütûh**, s. 599-600, (1004).

¹⁷³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 527.

¹⁷⁴ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 64.

¹⁷⁵ Deyrû Sem'ân Dımaşk civarında bağlık bahçelik bir yerdir. Ömer b. Abdülaziz'in kabri buradadır. Bkz: İbn Sa'd, **Tabakât**, trc. c. VII, s. 426.

¹⁷⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 406-410; İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", **DİA**, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 53-55.

2.1. Müslümanlardan Elde Edilen Gelirler

2.1.1. Ömer b. Abdülaziz'in Zekât Uygulamaları

Ömer b. Abdülaziz zekâtın, devletin asli malî dayanağı olduğunu biliyor; zekâtın toplanması, düzenlenmesi ve dağıtılması hususlarında Allah Teala ve Hz. Peygamber'in emirleri doğrultusunda hareket ediyor, zekâtın her bir aşamasında dikkatli olunması için uğraşıyordu. O, zekâtın, mutlaka alınması gereken farz bir ibadet olduğunu, bu konuda kimsenin kayırlamayacağını ve zekâta hak sahibi olanların mahrum bırakılmayacağını ifade etmiştir. Zekât gelirini ulaşması gereken yerlere Allah'ın emirleri doğrultusunda harcamanın halifenin görevi olduğunu da belirtmiştir.¹⁷⁷

Zekât, ticari mallarda ana sermayeden %2,5 oranında alınır. Bu miktarda alınan bir vergi, ticaretin gelişmiş olduğu bir toplumda önemli bir gelir olarak kabul edilir. Zekât gelişigüzel toplanabilen, basit bir vergi de olmadığından hassas bir mekanizma gerektiren bir gelir kaynağıdır. Bu hassas mekanizma düzgün işletilirse yoksulların gelirlerini artırarak yaşam standartlarını yükseltecek geliri hesaplamak da kolay hale gelecektir. Bu hassas mekanizma sayesinde refah yayılır, geçim düzeyi yükselir, yoksulluk ortadan kalkar ve İslam devletinin ekonomik gelişimi temin edilmiş olur.¹⁷⁸

Ömer b. Abdülaziz vergi sisteminin ıslahı noktasında uygulamalar yapmıştır. Söylediğimiz gibi zekât hususuna önem vermiş, uygulamada Hz. Peygamber ve Hz. Ömer devrindeki uygulamaya erişmek ve Hz. Peygamber'in belirlemiş olduğu usulü takip etmek için onun yazmış olduğu mektubu ilgililerden istemiştir. Hz. Peygamber'in Amr b. Hazm'a bu konu hakkında yazdırıp hayata geçiremeden vefat ettiği yazı, Hz. Ömer'in akrabalarında; Hz. Ömer'in uygulamasıyla ilgili yazı Amr b. Hazm'ın akrabalarında bulunmaktaydı. Bu yazıların muhtevaları aynı olmakla

¹⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 69; İmâdüddin Halil, *Melâmihü'l-İnkılâbi'l-İslâmî fi Hilâfeti Ömer b. Abdilaziz*, Beyrut, 1985, s. 129, (trc: Ubeydullah Dalar, İstanbul 1984, s. 185).

¹⁷⁸ İmâdüddin Halil, *Melâmih*, s. 135.

beraber, istinsah edildi ve Ömer b. Abdülaziz'e gönderildi. Ömer b. Abdülaziz bu mektupta yazılanlarla icraat yapmıştır.¹⁷⁹

2.1.1.1. Zekât Alınan Mallar¹⁸⁰

2.1.1.1.1. Hayvanlar

2.1.1.1.1.1. Deve

Ömer b. Abdülaziz develerle ilgili zekât miktarını Hz. Peygamber'in derlediği mevzubahis mektup yoluyla belirlemiştir. Kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz devrinde develerle ilgili zekâtın ne şekilde olduğu hakkında rivayetler mevcuttur.¹⁸¹ Bunlar Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce yazmış olduğu zekât miktarlarıdır.¹⁸²

Buna göre develer, beşten az olursa ona zekât düşmez. Beşten dokuza kadar olan develere bir koyun, ondan on dörde kadar olan develer için iki koyun, on beşten on dokuza kadar olan develer için üç koyun, on dokuzdan yirmi dörde kadar olan develer için de dört koyun düşer. Yirmi beş deveye iki yaşında bir dişi deve düşer. Bunlar arasında iki yaşında bir dişi deve bulunmazsa üç yaşında bir erkek deve verilir. Otuz beşe kadar olan develer için de aynı zekât miktarı düşer. Otuz altıdan kırk beşe kadar olan develere üç yaşında bir dişi deve düşer. Kırk altıdan altmışa kadar dört yaşında bir dişi deve, altmış birden yetmiş beşe kadar beş yaşında bir dişi deve, yetmiş altıdan doksana kadar üç yaşında iki dişi deve; doksan birden yüz yirmiye kadar dört yaşında iki dişi deve düşer. Develer yüz yirmiye ulaştıktan sonra artık sayı on arttıkça zekât da artar. Buna göre yüz otuzdan yüz kırka kadar üç yaşında iki deve ve dört yaşında bir dişi deve, yüz kırktan yüz elliye kadar üç yaşında bir dişi ve dört yaşında iki dişi deve, yüz elliden yüz altmışa kadar dört yaşında üç dişi deve, yüz altmıştan yüz yetmişe kadar üç yaşında dört dişi deve, yüz yetmişten

¹⁷⁹ Ebû Ubeyd, s. 328 vd.; Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 173; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 54.

¹⁸⁰ Hz. Peygamber tarafından yazdırılıp ilk iki halifenin de esas alarak uyguladığı ve Ömer b. Abdülaziz'in de bir nüshasını çıkartıp uyguladığı mektupta zekât olarak tahsil edilemeyecek hayvanlar da belirtilmiştir. Bu mektupta, dişleri dökülen yaşlı; kıymeti düşük ayıplı koyun ile besili koç veya tekenin zekât olarak tahsil edilmeyeceği yazılıdır. Bkz: Buhâri, Zekât, 39; İbn Mâce, c. 1, s.577, (1805); Miras, **Tecrîd**, c. 5, s. 224-225; Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 189.

¹⁸¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 328-329, (934).

¹⁸² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 328-329, (933).

yüz seksene kadar üç yaşında üç dişi deve ve dört yaşında bir dişi deve, yüz seksenden yüz doksana kadar dört yaşında iki dişi deve ve üç yaşında iki dişi deve, yüz doksandan iki yüze kadar dört yaşında üç dişi deve ve üç yaşında bir dişi deve düşer. İki yüzden iki yüz ona kadar üç yaşında beş dişi deve veya dört yaşında dört dişi deve, iki yüz ondan iki yüz yirmiye kadar üç yaşında dört dişi deve ve dört yaşında bir dişi deve, iki yüz yirmiden iki yüz otuza kadar üç yaşında üç dişi deve ve dört yaşında iki dişi deve, iki yüz otuzdan iki yüz kırka kadar dört yaşında üç dişi deve ve üç yaşında iki dişi deve, iki yüz kırktan iki yüz elliye kadar üç yaşında altı dişi deve veya dört yaşında dört dişi deve ve üç yaşında bir dişi deve, iki yüz elliden iki yüz altmışa kadar dört yaşında beş dişi deve veya üç yaşında beş dişi deve ve dört yaşında bir dişi deve, iki yüz altmıştan iki yüz yetmişe kadar üç yaşında dört dişi deve ve dört yaşında iki dişi deve, iki yüz yetmişten iki yüz seksene kadar dört yaşında üç dişi deve ve üç yaşında üç dişi deve, iki yüz seksenden iki yüz doksana kadar üç yaşında yedi dişi deve veya dört yaşında dört dişi deve ve üç yaşında iki dişi deve, iki yüz doksandan üç yüze kadar üç yaşında altı dişi deve ve dört yaşında bir dişi deve veya dört yaşında beş dişi deve ve üç yaşında bir dişi deve düşer. Üç yüze ulaşırsa, ona dört yaşında altı dişi deve veya üç yaşında beş dişi deve ve dört yaşında iki dişi deve düşer. Zekât memuru bu iki gruptan istediğini seçmekte serbesttir. Develer üç yüzü geçerse, artan her elli tane için dört yaşında bir dişi deve her kırk tane için ise üç yaşında bir dişi deve düşer.¹⁸³

Sahiplerinin elinde çalıştırılmak üzere bulundurulanan develerin zekâtlarıyla ilgili iki farklı uygulama vardır. Bu konuda Hz. Peygamber'den gelen bir rivayet vardır. Buna göre otlak develerinde 40 deve için üç yaşında bir dişi deve zekât vermek gerekir. Bu develer zekâta tabi olmasın diye ayrı yerlerde tutmak meşru değildir.¹⁸⁴

Ömer b. Abdülaziz de zekât âmillerine, verimli ve ziraat yapılan arazide ve çölde çalıştırılan develerden zekât almalarını emretmiştir.¹⁸⁵

¹⁸³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 328-329, (934).

¹⁸⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 343-344, (987)

¹⁸⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 343, (984).

Develerin zekâtıyla ilgili durum böyleyken, çalıştırılmak üzere bulundurulan deve ve davarlardan zekât alınmadığına dair uygulamalar da mevcuttur.¹⁸⁶

2.1.1.1.1.2. Sığır

Hız. Peygamber zekât vergisi olarak her kırk sığır için üç yaşında bir düve, her otuz sığır için iki yaşında bir erkek dana belirlemiştir.¹⁸⁷ Ömer b. Abdülaziz de Hız. Peygamber'in buyruğunu yerine getirmek üzere emir vermiştir.¹⁸⁸

Nesli ve çoğalması için bulundurulan otlak sığırları¹⁸⁹ için zekât alınmakla birlikte Ömer b. Abdülaziz çalıştırılmak üzere bulundurulan sığırlardan zekât alınmamasını istemiştir.¹⁹⁰

Ömer b. Abdülaziz, mandalardan alınan zekâtın sığırlardan alınan zekât ile bir olması gerektiğini söylemiş, bu şekilde alınmasını istemiş, ara sayılara ise zekâtın düşmediğini bildirmiştir.¹⁹¹

2.1.1.1.1.3. Koyun ve Keçi

Koyun ve keçi zekâtıyla ilgili Ömer b. Abdülaziz'in ne gibi bir uygulamada bulunduğuna dair bir haber kaynaklarda bulunmamaktadır. Buradan Ömer b. Abdülaziz'in Hız. Peygamber'in zekât ile ilgili istinsah ettirdiği yazıda koyun ve keçi zekâtıyla ilgili belirtilen hususları aynen uyguladığını söyleyebiliriz. Ayrıca koyun ve keçilerden alınması gereken zekât miktarı alimler tarafından tartışma konusu olmamıştır. Bu konuda Hız. Ömer'in uygulamalarının esas teşkil etmiş olduğu görülmektedir.

“Rasulullah ile Hız. Ömer'in zekât kitaplarında şunlar yazılıdır:

¹⁸⁶ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 344, (989).

¹⁸⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 345, (995).

¹⁸⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 346, (998).

¹⁸⁹ Senenin yarısından fazla bir zaman, meralarda kırlarda sırf sütlerini almak ve semizlemelerini sağlamak maksadı ile otlatılan hayvan, sâime hükmüne dâhil olup senenin yarısında veya daha az kırlarda otlatılan, geri kalan sürede evlerde yemle beslenen hayvanlar sâime hükmüne dâhil değildir. Bkz: Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, s. 492.

¹⁹⁰ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 346, (1005).

¹⁹¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 350, (1024); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 76.

“Kırktan az olan davarlara zekât düşmez. Kırktan yüzyirmiye kadar olan davarlar için bir koyun; yüzyirmibirden ikiyüze kadar olan davarlar için iki koyun; ikiyüzbirden üçyüze kadar olan davarlar için üç koyun düşer. Davarlar üçyüzü geçerse, artan kısım yüze baliğ olmadıkça ona zekât düşmez. Buna göre artan her yüz tane için bir koyun düşer. Zekât olarak alınacak hayvanın ne yaşlı ve ne de genç olmaması gerekir. Meğer ki zekât memuru almış olsun.”¹⁹²

2.1.1.1.4. At

Atlardan zekât alınması hususu kaynaklarda köle zekâtı ile birlikte geçmektedir. Bu konuda Hz. Peygamber “Müslümana at ve kölesinde zekât düşmez” buyurmaktadır.¹⁹³ Hz. Ömer, kendisine at ve kölelerden zekât alınıp alınmayacağına dair sorulan soruya, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir zamanında at ve kölelerden zekât alınmadığı için kendisinin de almayacağı şeklinde karşılık vermiştir. Şam ehlinin Ebû Ubeyde b. Cerrâh vasıtasıyla at ve kölelerden zekât alınmasını teklif ve ısrar etmeleri üzerine, alınan zekât geliri ile o civarda ihtiyaç içinde olan kimselere yardımda bulunulmasını istemiştir.¹⁹⁴

İslam’ın ilk devirlerinde Müslüman toplumunda, neslini elde etmek ve satıp para kazanmak amacıyla at yetiştirme adetinin henüz yerleşmemiş olduğu görülmektedir. İlerleyen zamanlarda ticari amaç güdülerek at yetiştirme işi fazlalaştıkça, bu şekilde yetiştirilen atların zekâta tabi olma meselesi mevzubahis olmaya başlamıştır.¹⁹⁵ Bu konuda Ömer b. Abdülaziz otlak atlarından zekât alınmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁹⁶ Demek ki Ömer b. Abdülaziz de ticaret amacıyla yetiştirilen atlardan zekât alınması görüşünü benimsemiştir. Nitekim Ebû Ubeyd de atların zekâtıyla ilgili iki farklı görüşten bahsetmiş, sonunda kendi

¹⁹² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 351-352, (1033).

¹⁹³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 417, (1359).

¹⁹⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 418, (1365); Sâatî, , *el-Fethu’r-rabbânî*, c. VIII, s. 235.

¹⁹⁵ Erkal, *İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 257.

¹⁹⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 419, (1371).

düşüncesini belirtmiştir. Ona göre ticaret için yetiştirilen atlara zekât düşmekte, fakat otlak atlarına zekât düşmemektedir.¹⁹⁷

2.1.1.1.5. Ortaklara Ait Sürüler

Ortakların zekâtının nasıl alındığıyla ilgili oldukça kapsamlı rivayetlerle karşılaşmaktayız. Bu rivayetlerden birine göre Hz. Peygamber'in yazdırmış olduğu zekâtla ilgili yazıda şu şekilde geçmektedir: “Zekâta malın yaşlısı ve damızlık olanı alınmaz. Meğer ki, zekât memuru bunları almak dilerse..¹⁹⁸ Ayrıca zekât (artar ya da eksilir) korkusuyla katılmış (sürüler) tefrik edilmez ve ayrı (sürüler) birleştirilmez.” Hz. Ömer'in kılıç kınına bağlı zekât mektubunda da yaşlı, ayıplı ve damızlık hayvanların alınmasından sakınılması, ayrı sürülerin birleştirilmesi ve katılmış sürülerin tefrik edilmesi meselesinde iki ortağın eşitlik esasına göre birbirlerine müracaat etmeleri hususları ifade edilmektedir.¹⁹⁹ Yine aynı konuyla ilgili bir başka rivayette Ömer b. Abdülaziz'in bu konuları kapsayan yazılar yazdığı geçmektedir.²⁰⁰ Ömer b. Abdülaziz'in bu konuda Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in uygulamalarını esas aldığını söyleyebiliriz.

2.1.1.1.2. Toprak Mahsulleri

Zekât alınan mallarla ilgili genel kanaat, zekâta tabi ürünlerin Hz. Peygamber'in hadisinde zikredilen dört neviden ibaret olduğudur. Bununla birlikte zekâtın bu dört nevi üründen fazla olduğunu savunanlar da bulunmaktadır.²⁰¹ Hz. Peygamber'in zekât verilecek toprak ürünleri olarak saydığı buğday, arpa, hurma ve üzüm haricinde başka maddelerin de zekât verilecek mahsuller olduğunu ifade eden fakihler olmuştur.²⁰² Ömer b. Abdülaziz de zikri geçen dört ürünün dışında kalan mercimek ve baklagiller gibi toprak ürünlerinden de zekât alınması gerektiği görüşünü

¹⁹⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 419, (1374); Yusuf el-Kardâvî, **Fıkhu'z-zekât**, Beyrut 1969, c. I, s. 222 vd.; **İslâm Hukukunda Zekât**, trc: İbrahim Sarmış, İstanbul 1984, c. I, s. 229-230.

¹⁹⁸ Ebû Ubeyd'in görüşüne göre rivayette zekât memuru şeklinde beyan edilen “musaddik” kelimesi esasında “musaddak” olup zekât veren yani mal sahibidir. Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 355, (1053).

¹⁹⁹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 356, (1056).

²⁰⁰ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 357, (1059).

²⁰¹ Bunların başta gelenleri İbn Abbâs, Mekhûl, Zühri, Evzâi, Mâlik b. Enes ve İbn Ebî Leylâ ile Süfyân'dır. Bkz. Adem Apak, “Emeviler Döneminde Zekât Uygulamaları”, **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, İstanbul 2017, s. 166-167.

²⁰² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 423,(1385).

savunmuş ve bu şekilde uygulamada bulunmuştur. Konuyla ilgili olarak âmillerine şu şekilde yazmıştır: “Buğday, arpa ve beyaz arpadan ne tarzda zekât alınıyorsa, nohut ve mercimekten de aynı tarzda alınız”.²⁰³

Ömer b. Abdülaziz’in hadislerde zikredilmeyen bu toprak ürünlerini zekâta dâhil etmesinin sebebi; bu ürünler gıda maddesi oldukları için, nohut ve mercimekten başka meyve ve sebzeleri zekât mevzuu olarak kabul eden diğer fakihler gibi, gıda maddesi olma özelliğini taşıyan ve hadiste zikredilmeyen toprak ürünlerinin de zekât verilecek ürünler olduklarını kabul etmesinden ileri gelmektedir.²⁰⁴

Toprak mahsullerinden zekât alınabilmesi için belirli bir nisaba ulaşmalarının gerekli olup olmadığı konusunda Hz. Peygamber’in “5 veskten az (üründe) zekât yoktur”²⁰⁵ hadisi zikredilir. Bu görüşü benimseyenler olduğu gibi; tabiinden birkaç isimle birlikte Ömer b. Abdülaziz’in de Hz. Peygamber’den rivayet edilen, yağmurun suladığı toprak mahsullerinde onda bir ve emekle sulananlarda yirmide bir oranında zekât verilmesine dair hadiste, toprak ürünlerinde nisap şartı aranmadığını dikkate alarak, zirai mahsuller az olsun çok olsun zekâta tabi olacağı görüşünü benimsediği nakledilmektedir.²⁰⁶

2.1.1.1.3. Bal

Müslüman alimler arasında baldan zekât alınıp alınmamasına ilişkin farklı görüşler vardır. Bir rivayette Allah Rasûlü (s.a.v.) döneminde baldan, on kırba için orta büyüklükte bir kırba zekât alındığı zikredilir.²⁰⁷ Yine bir başka rivayete göre Allah Rasûlü (s.a.v.) baldan öşür lâzım geldiğini buyurmaktadır.²⁰⁸ Hz. Ömer ise ‘bal ovada olursa onda bir, dağda olursa yirmide bir zekâta tâbidir hükmünü vermiştir.²⁰⁹

Ömer b. Abdülaziz’in balın zekâtı ile ilgili uygulamalarına dair birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Ömer b. Abdülaziz’in, baldan, zekât alınması hususunda

²⁰³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 423, (1392); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 52.

²⁰⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 421-427.

²⁰⁵ Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, trc: s. 164.

²⁰⁶ Erkal, **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 155.

²⁰⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 444, (1488).

²⁰⁸ Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, s. 67.

²⁰⁹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 444, (1489).

bir emri olduğu da görülmektedir. Ömer b. Abdülaziz Mekke ve Taif'teki valilerine yazarak "Arı kovanlarına zekât vardır. Bunlardan zekât alınız" demiştir.²¹⁰ Bir başka rivayette Ömer b. Abdülaziz'in, baldan 1/10 nispetinde zekât alınmasını savunduğu anlatılmaktadır.²¹¹ Buna mukabil İbn Bükeyr, Malik b. Enes ve Abdullah b. Ebubekir yoluyla gelen rivayete göre Ömer b. Abdülaziz "Bal ve kısraktan zekât alınmamasını" bildiren bir mektup göndermiştir.²¹²

Alimler balın zekâtı ile ilgili görüşlerini belirtirlerken balın harâcî veya öşrî arazide üretilmesini dikkate almışlardır. Bu kimseler, bal harâcî arazide üretilmişse zekât düşmeyeceğini; öşrî arazide üretilmişse azının da çoğunun da öşüre tabi olacağını söylemişlerdir.²¹³ Ömer b. Abdülaziz'in balın zekâtı ile ilgili iki farklı rivayetin zikredilmesi burada bahsettiğimiz mesele ile ilgilidir diyebiliriz.

2.1.1.1.4. Madenler

Hz. Peygamber'in "cahiliyeden kalma definde humus vardır"²¹⁴ hadisi rivayet edilmekle beraber Ömer b. Abdülaziz madenlerden humus (beşte bir) vergi almak yerine zekât (kırkta bir oranında vergi) almıştır.²¹⁵ İnsanların define işleriyle fazla meşgul olmamasını istemiştir.²¹⁶ Ömer b. Abdülaziz, insanların kolay yoldan para kazanma düşüncesine sahip olmamalarını, maddi iyileşmenin ancak emek sarf ederek gerçekleşeceği düşüncesini taşımalarını istemektedir.

Bununla beraber insanlara ikta olarak verilen yerlerin koruma altında olduğunu, insanların katranlı arazilerden men edilmemesini bilakis istifade etmelerinin sağlanmasını istemişti. Halifeliği esnasında bir mektubunda şöyle yazmıştı: "Madenlerden humus (beşte bir) alınmayacak, fakat zekât alınacaktır".²¹⁷

²¹⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 76, (183); Koyuncu, *Ömer b. Abdülaziz ve Devri*, s. 55.

²¹¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 444, (1492).

²¹² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 444, (1497).

²¹³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 444-445, (1496 vd).

²¹⁴ Buhârî, *Zekât* 66, Şirb 3, *Diyât* 28, 39; Muvatta, *Zekât* 9; Tirmizî, *Zekât*, 16, (642); *Ahkâm* 37, (1377); İbn Mâce, *Diyât* 27, (2673-2676).

²¹⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 309-310; (867-868).

²¹⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 380.

²¹⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, (867-868). Madenlerin zekâtıyla ilgili ayrıca bk. Erkal, "Zekât", *DİA*, c. XLIV, s. 201-202.

Ömer b. Abdülaziz'in madenlerden zekât alma uygulamasının konuyla ilgili ilk uygulama olduğu belirtilmektedir.²¹⁸

Burada Ömer b. Abdülaziz'in Bilâl b. Hârisoğullarından, Hz. Peygamber'in babalarına ikta etmiş olduğu bir araziyi satın aldığından bahsetmemiz yerinde olacaktır. Ömer b. Abdülaziz'in satın aldığı bu araziden maden çıkmış, bunun üzerine mevzubahis kişiler Hz. Peygamber'in babalarına bağış yaptığını gösteren belgeyi Ömer b. Abdülaziz'e göstererek madeni satmadıklarını, yalnızca araziyi sattıklarını söylemişlerdir. Ömer b. Abdülaziz de görevlendirdiği kimseden, araziden çıkarılan madenin ve çıkarılırken yapılan harcamanın tespit edilmesini, arta kalanı itirazı yapan kişilere vermesini istemiştir.²¹⁹

2.1.1.1.5. Deniz Ürünleri

Deniz mahsullerinin zekâta tâbî tutulup tutulmayacağı konusunda gerek Rasûlullah (s.a.v.), gerekse ondan sonra işbaşına gelen halifelerden sahih bir yolla isnad edilen bir rivayet bize ulaşmamıştır. Buradan Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) denizden çıkarılan ürünleri zekâttan muaf tuttuğu söylenebilir.²²⁰ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm **Kitâbü'l-Emvâl**'de Ömer b. Abdülaziz'in denizden çıkarılan şeyler hakkındaki kanaatini, Umân âmiline yazmış olduğu bir mektubu zikretmek suretiyle açıklamıştır. Bu mektupta Ömer b. Abdülaziz iki yüz dirhem kıymetine ulaşmadıkça balıktan vergi alınmamasını, ancak bu meblağa ulaşması halinde balıktan zekât alınmasını istemiştir. Ebû Ubeyd Ömer b. Abdülaziz'in denizden çıkarılan şeyleri karadan çıkarılan madenler mesabesinde gördüğünden bahsetmektedir. Bildiğimiz gibi Ömer b. Abdülaziz, madenden kırkta bir oranında vergi alınmasını istemektedir. Ömer b. Abdülaziz'den başka bu görüşü benimseyip bu doğrultuda hareket eden bir kimse bulunmamaktadır.²²¹

Ömer b. Abdülaziz, deniz ticaretini karada yapılan ticaret hükmünde tutmuştur. "Denizde yüzmek üzere gemileri, lütfedip verdiği rızkı aramanız için

²¹⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 352.

²¹⁹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 309, (867).

²²⁰ Apak, "Emeviler Döneminde Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 169.

²²¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 317, (890).

denizi emriniz altına veren Allah'tır" (el-Casiye 45/ 12) ayetini delil göstererek deniz ticaretini serbest bırakmıştır. İnsanların denizlerde serbestçe ticaret yapmaları için onları teşvik etmiştir. Deniz ticaretine izin vermemeyi Allah'ın kulları ile onların geçim vasıtaları arasına girmek olarak değerlendirmiştir.²²² Göllerdeki balıkların avlanması konusunda kendisine yöneltilen soruyu da, satışında beis olmadığını ifade ederek cevaplamıştır.²²³

2.1.1.1.6. Altın ve Gümüş

Hz. Peygamber ile Hz. Ömer'in zekât belgelerinde şunların yazılı olduğu rivayet edilmektedir: "Altın yirmi dinara ulaşmadıkça ona bir şey düşmez. Bu miktara ulaşırsa yarım dinar zekât düşer. Yine gümüş iki yüz dirheme ulaşmadıkça ona da bir şey düşmez, iki yüz dirheme ulaşırsa beş dirhem zekât düşer."²²⁴ Ayrıca Ömer b. Hattâb'ın kılıç kınına bağlı zekâtla ilgili belgede "Mal sahiplerinin elinde bulunan gümüş, beş ukiyye²²⁵ miktarında olursa kırkta bir oranında zekâta tâbidir." ifadesi yer almaktadır.²²⁶

Ömer b. Abdülaziz, "asgari dereceyi geçen miktar tespit edilen ölçülere göre zekâta tabidir" görüşünü benimsemiştir. Ona göre beş ukiyyeden sonrası, az veya çok olsun, aynı hükme tabidir ve zekât alınmaktadır.²²⁷

2.1.1.1.7. Ticari Mallar

Ömer b. Abdülaziz, ticaret mallarından elde edilen kazançlardan zekât alınabilmesi için tam bir yılın geçmesini gerekli görmüştür. Elde edilen kazanç üzerinden bir yıl geçmeden, bunların zekâtlarının aynı anda tahsil edilmesini istememiştir. Ömer b. Abdülaziz'in yazdığı mektuplardan birinde "Üzerinden bir yıl

²²² İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 99.

²²³ Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, trc: s. 225.

²²⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 369, (1106).

²²⁵ Ukiyye: Ukiyyenin değeri çoğunlukla rıtlın on ikide birine denk gelmektedir. Hadis ve fıkıh alimleri arasında Hz. Peygamber devrinde kullanılan Hicaz ukiyyesinin 40 dirheme denk geldiği hususunda görüş birliği vardır. Yalnız miskal cinsinden karşılığı tartışmalıdır. Bkz: Kallek, "Ukiyye", *DİA*, c. 42, s. 67.

²²⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 369, (1108).

²²⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 383-384, (1177).

geçmeden ticaret ile uğraşanların kazançlarından zekât almayın” yazılıdır.²²⁸ Buradan Ömer b. Abdülaziz’in ticaret malları ile bunlardan elde edilen kazancı ayrı hesaplattırarak ana malın zekâtını ayrı, kazancın zekâtını ayrı bir şekilde aldığını anlamaktayız.

Mısır’da zekât toplamakla görevli memur olan Züreyk b. Hayyân’a gönderdiği yazıda, ticaret mallarından ne durumlarda nasıl vergi alınması gerektiğini açıklamıştır. Ömer b. Abdülaziz mevzubahis gümrük memuruna yazdığı mektupta o taraftan geçen Müslüman ve zimmilerin görünen mallarından²²⁹ ve ticari eşyalarından belirli oranlarda vergi alınmasını emretmiştir.²³⁰ Müslümanların görünen ticari eşyalarını gözden geçirerek bu nevi mallarından 1/40 nisbetinde zekât almasını, eğer bu mal 40 dinardan eksik ise, 40 dinarla 20 dinar arasındaki miktar için yine aynı oranda zekât almasını istemiştir. 20 dinardan (1/3 oranında) eksik olursa bu miktardaki ticari maldan zekât almamasını ilave etmiştir.²³¹

Hız. Ömer, Enes b. Mâlik ile Ebû Musa el-Eşarî’yi Irak’a göndermiş, Ebû Musa’yı namaz işleriyle, Enes b. Mâlik’i de vergi işleriyle görevlendirmiştir. Müslümanların görünen mallarından alınacak zekât miktarına dair tembihte bulunmuştur. Müslümanların ikiyüz dirheme ulaşan mallarından beş dirhem alınacağını, ikiyüz dirhemden fazla olursa, her kırk dirhem için bir dirhem zekât düşeceğini söylemiştir.²³²

Müslümanların görünen mallarından alınacak zekât miktarıyla ilgili bir başka görüş daha vardır. Buna göre ikiyüz dirhemi geçen mal miktarı, asıl ile birlikte

²²⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 376, (1144).

²²⁹ Gizlenmesi mümkün olmayan ve şer’î olarak vergi konusu olan mallar, zirâî mahsuller, küçük ve büyük baş hayvanlar ve madenler emvâl-i zâhire olarak isimlendirilirler. Zıddı olan emvâl-i bâtına ise saklanması mümkün olan para, altın, gümüş ve ticaret eşyası gibi mallardır. Bkz: Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, s. 123.

²³⁰ Bildiğimiz gibi Ömer b. Abdülaziz insanları gümrük vergisinden muaf tutmuştur. Buradaki gümrük memuru lafzı, alınacak verginin çeşidini değil yerini veya zamanını ifade etmektedir. Ömer b. Abdülaziz’in, vergilerin alınmasını istediği yerlerden biri -zimmi veya Müslüman kişiler geçtiklerinde- gümrük yerleridir.

²³¹ Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, s. 147; Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 381, (1164).

²³² Ebû Ubeyd’e göre bu görüş hadiste zikredilen ukiyye kelimesinin teviline dayanmaktadır. Bu görüşte olan kişiler, “beş ukiyyeden az gümüşte zekât yoktur. İkiyüz dirhem olursa, ona beş dirhem zekât düşer” şeklinde varid olan eseri nazar-ı itibara alarak her ukiyye için bir dirhem zekât düştüğünü kabul etmişlerdir. Hadiste bahsi geçmediği için küsurata zekât düşmeyeceğine kanaat getirmişlerdir. Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 382-383, (1173).

dört yüz dirheme ulaşmadıkça ona zekât düşmemektedir. Dört yüz dirheme ulaştığı takdirde, artan iki yüz dirhem için on dirhem düşer. Dört yüzü geçen miktar da altı yüze ulaşmadıkça, dört yüzden sonraki artış için yine bir şey düşmez. Altı yüzden sonraki artışlarda da aynı ölçüye göre davranılır.²³³

2.1.1.1.8. Alacaklar

Mal sahibinin alacaklarına zekât düşüp düşmediği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Buna göre, eğer alacaklı kişi varlıklı bir kimse ise, hazırda bulunan ticari eşyası ile birlikte zekât ödemesi gerekir. Bir diğer görüşte, eğer alacağın tahsil edilme ihtimali zayıfsa, tahsil edilene kadar zekâtın ertelenmesi gerekir, tahsil edilince geçen yıllar için de zekât verilmesi gerekir. Bir başka görüş, alacak tahsil edildiğinde üzerinden yıllar geçmiş olsa da, bir yıllık zekât alınacağı şeklindedir. Zekâtın alacaklıya değil borçluya düştüğü görüşünde olanlar ve ne alacaklıya ne de borçluya zekât düştüğü görüşünde olanlar da vardır.

Ömer b. Abdülaziz, alacağını kendisine iade ettirdiği bir kişi hakkında yazarak bu kişinin malından geçmiş yıllar için zekât alınmasını istemiştir. Fakat daha sonra, fikrini değiştirmiş, söz konusu mal, kendisinden ümit kesilen bir mal olduğundan, bu isteğinden vazgeçerek ondan yalnızca bir yıllık zekât alınmasını istemiştir.²³⁴

Ömer b. Abdülaziz hak sahiplerine beytülmalden maaş verirken, bu ücret veya maaş için zekât alırdı. Haksız yolla elde edilmiş malları sahiplerine iade ederken, mükellefin zekât borcunu da tahsil ederdi.²³⁵ Atıyyeler²³⁶ sahiplerine dağıtıldığı zaman ondan da zekât almaktaydı.²³⁷

²³³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 382, (1170).

²³⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 390, (1224).

²³⁵ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 391, (1226).

²³⁶ Hz. Ömer'in kurduğu divan teşkilatında feyden Müslümanlara yılda bir kere dağıtılan paraya atıyye ismi verilmiştir. Atâ ve atıyye "verme, verilen şey, bağışlanma, hibe ve ihsan" manalarında olup Arapça bir kelimedir. Atânın çoğulu a'tıyye, atıyyenin çoğulu atâyâdır. Bkz: Fayda, "Atâ", **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 33.

²³⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 391, (1226).

2.1.1.1.9. Köle-Mal Sahibi Köle

Kölenin malı olabileceğine dair Hz. Peygamber'den şu hadis nakledilmiştir: “Her kim malı bulunan bir köle satın alırsa, onun malı satan kişiye aittir. Satın alan, akitte kölenin malını şart koşmuşsa müstesna.” İbn Abbas ve İbn Ömer gibi Ömer b. Abdülaziz de, kölenin kendi malından harcamada bulunmasına ruhsat vermiştir.²³⁸ İbn Ömer kendisine sorulan, köleye zekât düşüp düşmeyeceğine dair soruya ikiyüz dirheme beş dirhem düşer, ikiyüzden fazlasına da aynı oran ve hesaba göre zekât düşer şeklinde cevap vermiştir.²³⁹ Bununla beraber Ömer b. Abdülaziz mükâteb²⁴⁰ kölenin malına zekât düşmeyeceğini söylemiştir.²⁴¹

2.1.1.1.10. Güzel Koku

Ömer b. Abdülaziz güzel kokulardan vergi alınması gerektiğini düşünerek beşte bir oranında vergi alınmasını emretmiştir. Fakat daha sonra, ömrünün sonlarına doğru bu fikrinden vazgeçmiş ve “güzel kokuda bir şey (zekât) yoktur” diyerek bu uygulamasından vazgeçmiştir.²⁴²

2.1.1.2. Zekâtın Toplanması ve Muhafazası

2.1.1.2.1. Zekât Miktarı-Zekâtın Niteliği

Ömer b. Abdülaziz, ürünlerden alınacak zekât miktarının, ürünün miktarı ve cinsine göre takdir edilmesi gerektiğini söylemekteydi.²⁴³ Ona göre, ürünlerin iyi, orta ve kötü kalitede mallar olmak üzere üç kısma ayrılması; zekât vergisinin de bu üç kısmın orta olanından tahsil edilmesi gerekmektedir. Ömer b. Abdülaziz'in zekât vergisini tahsil etmekle görevlendirdiği memurlar, halifenin istediği gibi zekâta tabi olan malı kalitesine göre üç kısma ayırıyor ve zekâtı ikinci kısımdan alıyorlardı.²⁴⁴

²³⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 415, (1344); İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 106.

²³⁹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 415, (1346).

²⁴⁰ Mükâteb: Bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmek için efendisiyle anlaşma yapan köle. Bkz: Fahrettin Atar, “Mükâtebe, **DİA**, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 531.

²⁴¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 416, (1351).

²⁴² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 353.

²⁴³ Yahyâ b. Âdem, **Kitâbü'l-harâc**, s. 126-127.

²⁴⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 367, (1095).

Ömer b. Abdülaziz, zekâtın doğru şekilde toplanmasına gayret göstermiştir. Aynı bölgede zekât toplama vazifesini yapan bir memurun, daha önce bu işi yapmış olan bir başka memurdan daha fazla zekât toplamış olduğunu gören Ömer b. Abdülaziz, bu fazlalığın neden kaynaklandığını, validen açıklamasını istemiştir. O da detaylı bir şekilde malumat vermiş, attan bir dinar, hizmetçiden dolayı bir dinar, feddândan²⁴⁵ beş dirhem zekât toplandığını ifade etmiştir.²⁴⁶

2.1.1.2.2. Zekâtın Önceden Tahmin Edilmesi

Ebû Ubeyd'in eserinde dile getirdiği ifadelerden, Ömer b. Abdülaziz'in bu konuda diğerlerinden farklı bir uygulama benimsemiş olduğunu anlıyoruz. Basra'daki zekât memuru Adî b. Ertât'a yazmış olduğu bir mektubu, mahsuller elde edilmeden vergi memurları tarafından tahmini bir miktar belirlenmesi ve halkın malları için fahiş fiyatlar konularak belirlenen fiyatlar üzerinden zekât tahsil edilmesiyle ilgilidir. Rivayet şu şekildedir: "Bölgedeki zekât memurlarının, Müslümanların mallarından zekât toplarken mahsuller üzerinde tahmin yürüterek daha ürün elde edilmeden zekât aldıklarını ve malları için de halk arasında görülmeyen yüksek fiyatlar koyduklarını ve bu aşırı fiyatlar üzerinden zekât miktarlarını hesapladıklarını öğrenmiş bulunuyorum. Bu icraatın senin emrin ile yapıldığını veya buna razı olduğunu bilseydim seni vali yapmazdım. Bu şekilde alınan paraların sahiplerine iadesini istiyorum." Bu olay üzerine bir heyet oluşturularak işin aslını öğrenmeleri için malum bölgeye gönderilmiş, mesele ile ilgili soruşturma başlatılmıştır.²⁴⁷

Olay yerine gönderilen inceleme heyetinin görevi, yapılan haksızlıkları ortaya koymak ve haksızlığa uğrayan ürün sahiplerinin kendi sattıkları fiyattan daha fazla alınan miktarı kendilerine iade etmek idi. Ömer b. Abdülaziz durumu bölgenin valisine yazarak bu inceleme heyetine karşı duruş sergilememesini ve bir daha bu türden olayların gerçekleşmesine müsaade etmemesini istemiştir.

²⁴⁵ Mısır ve Suriye'de kullanılan eski bir alan ölçüsü birimi. İslam fetihlerinden sonra tarım alanlarının ölçümünde ve haracın tesbitinde esas alınmıştır. 4200 metre karelik tarladır. Bkz: İbn Sa'd, **Tabakât**, trc. c. VII, s. 393; Kallek, "Feddân", **DİA**, c. 12, s. 294-295.

²⁴⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 376.

²⁴⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 392.

Ömer b. Abdülaziz'in bu meselede yapılmasını istemediği nokta, vergi memurlarının ürünleri önceden tahmin etmeleri değildir. Mallar için fahiş fiyatlar belirlenmesini ve alınması gereken zekât miktarından çok daha fazla miktarda zekât alınmasını Ömer b. Abdülaziz kabul etmemektedir. Nitekim Hz. Peygamber ve İkinci Halife Ömer b. el-Hattâb, vergi mükelleflerinin mallarının tahmin ve tespit edilmesi için birilerini görevlendirmişlerdir. Sonraki devirde Emevi halifelerinden Mervan da bir görevli göndererek ürünlerin tahmini zekâtını toplatmıştır.²⁴⁸

Halkın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak giderlerin tahmin edilebilmesi mümkündür. Bunun gibi gelirle gideri dengeleyebilmek açısından gelirlerin önceden tahmin ve tespit edilmesi de bir o kadar mümkün ve hatta gereklidir. Bu şekilde bir uygulama devlete, dengeli harcama yapma imkanı verecektir.

2.1.1.2.3. Zekâtın Toplandığı Yer

Hz. Peygamber (sav) zekât toplamakla görevlendirdiği kimselerden, zekât toplayacakları yerlere kendilerinin gitmelerini istemekteydi. Rivayete göre Hz. Peygamber Mekke'nin fethedildiği gün "İslam'da celeb,²⁴⁹ ceneb²⁵⁰ ve müşâğare²⁵¹ yoktur. Müslümanların zekâtını ancak su başında veya evlerinin önündeki sahalarda alınız" buyurmuştur.²⁵² Buna göre zekât memurunun bir yerde ikamet edip hayvan sahiplerine hayvanları toplayıp ayağına getirmeleri için haber göndermesi ve ikamet ettiği yerde zekâtlarını tahsil etmesi doğru değildir. Belki memurun su başına gelip hayvan sahiplerinin zekâtını burada tahsil etmesi gerekir. Hz. Peygamber memurlara, halkın yalnızca zekât vermekle mükellef olduklarını, zekât verecek kimselerin vergi memurlarının buldukları yerlere gitmeye mecbur bulunmadıklarını ifade etmekteydi.²⁵³

²⁴⁸ Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 249 vd.

²⁴⁹ Celeb: Zekât memurunun bir yerde ikame edip mükelleflerin zekât malını zekât memurunun yanına getirmesi. Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 366, (1092).

²⁵⁰ Ceneb: Mükellefin, zekât vermemek için malını bulunduğu yerden uzaklaştırması. Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, (trc) s. 410.

²⁵¹ Müşâğare: Mehir alıp vermemek için, iki kişinin birbirlerinin yakınlarından biriyle evlenmesi. Bkz: İ'dâd İbrâhim Enis v. dğr., **el-Mu'cemu'l-vasît**, İstanbul, ts, s. 486.

²⁵² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 366, (1092).

²⁵³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 366, (1092); Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 188.

Ömer b. Abdülaziz, memurların, zekât verenlerin buldukları yerlere bizzat giderek, zekâtları kendilerinden teslim almalarını istiyordu. Memurların belli bir yerde ikamet edip, mal sahiplerine haber göndererek, zekât mükelleflerinin evlerinde değil de kendi buldukları yerlerde zekât tahsil etmelerini doğru bulmuyordu.²⁵⁴ Zekâtların, vergi vermekle mükellef olan kimselerin her daim buldukları yerlerde, yani uğrak yerleri olan suların başında veya evlerinin önünde alınmasını istiyordu.²⁵⁵

2.1.1.2.4. Zekâtın Toplanması Hassasiyet

Ömer b. Abdülaziz İslam'ın en büyük esasının adalet ve insanlara iyi davranmak olduğunu vurgulayarak valilerin halka zulmetmemelerini istemiş, her yerde adaletin yayılması için çaba göstermiştir.²⁵⁶ Kendisinin Müslümanların mallarının koruyucusu olduğunu söyleyerek,²⁵⁷ valilerin hukuki olmayan yollardan gitmek suretiyle halkı şiddet ve sıkıntıya duçar etmemeleri gerektiği üzerinde sıklıkla durmuştur. Ömer b. Abdülaziz insanlardan zor kullanarak zekât alınmasının önüne geçmek istemiştir. Vergi vermek istemeyen insanların hesabının Allah ile olduğunu ifade ederek böyle durumlarda insanları zorlamamalarını memurlara tembihlemiştir. Arazi sahiplerinden vergilerini alırken yumuşak davranmalarını, insanları güneşte ve ayakta bekletmemelerini istemiş,²⁵⁸ vergi memurlarının insanlara kaba bir şekilde davranmalarına asla müsaade etmediğini söylemiştir.²⁵⁹

2.2. Gayrimüslimlerden Elde Edilen Gelirler

2.2.1. Ömer b. Abdülaziz'in Cizye Uygulamaları

2.2.1.1. Cizye Alınan Kişiler

Hz. Peygamber, Hulefâ-yı Râşidîn ve Emeviler döneminde Yahudi, Hristiyan ve Mecusîlerden cizye alındığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Ömer b. Abdülaziz, âmillerine Müslüman olanlardan cizye alınmamasıyla ilgili göndermiş olduğu

²⁵⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 366-367, (1093).

²⁵⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 366, (1092).

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 110.

²⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 104.

²⁵⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 366, (1092-1093).

²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 67.

yazılarda, Yahudi ve Hristiyan zimmilerden bahsederken Mecusileri de zikretmiş, cizye alınmasını istemiştir.²⁶⁰

İslam devleti içinde devamlı, düzenli bir şekilde ikamet eden zimmilerin cizye vermesi gerekmektedir. Ömer b. Abdülaziz Adî b. Ertât'a yazarak Allah Teala'nın, cizyenin ancak İslam'ı kabul etmeyen ve haddi aşarak küfrü tercih eden, böylelikle açık bir ziyanda olan kimselerden alınmasını söylemiştir.²⁶¹ Ayrıca âmillerinden, İslam inancını taşıyan, Müslümanların kiblesine yönelen ve sünnet olan kimselerden cizye almamalarını istemiştir.²⁶² Evvelinde başka bir dine mensup olup İslam'ı benimseyen mühtediler, Müslüman olmalarından itibaren cizye vergisinden muaf olurlar. Kaynaklarda bu konu minvalinde Hz. Peygamber'in hadisi²⁶³ ve Hulefâ-yı Râşidîn'in uygulamalarına dair rivayetler²⁶⁴ mevcuttur.

Ömer b. Abdülaziz halife iken Safvân b. Amr'a gönderdiği bir yazıda Rum kalelerindeki insanların öncelikle İslam'a davet edilmesini, kabul etmezlerse cizye vermelerinin teklif edilmesini istemektedir. Gayrimüslimler İslam'a davet edilmedikçe, Rum kalelerinden herhangi bir kale ile savaşa kalkışmamalarını ve onlarla savaşmamalarını istemiştir. Eğer İslam'ı kabul ederlerse onlarla barış içinde olmaları gerektiğini söylemiştir.²⁶⁵

Ömer b. Abdülaziz Horasan'daki valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye cizye ehlini İslam'a davet etmesini emretmiş, Müslüman olurlarsa Müslümanlıklarını kabul etmesini ve onlardan cizye almayı terk etmesini istemiştir. Müslüman oldukları takdirde Müslümanların lehine ne varsa, onların da lehine olduğunu, Müslümanların aleyhine olanların, onların da aleyhine olduğunu ifade etmiştir. Halife Ömer'in Horasan valisi Cerrâh, İslam'ı kabul eden kimselerin çeşitli vesilelerle sınanmasını teklif etmesi üzerine, onların samimi Müslümanlar olmalarının çok şeyin önüne geçeceğini ifade eden bir sözle cevap vermiştir.²⁶⁶ Böylelikle Ömer b. Abdülaziz

²⁶⁰ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 235.

²⁶¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48, (119).

²⁶² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 50, (125).

²⁶³ "Müslüman cizye ile mükellef değildir" Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 49, (121).

²⁶⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 50, (122-125).

²⁶⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 355.

²⁶⁶ Taberî, **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk**, c. VI, s. 559,560.

vasıtasıyla yaklaşık 4000 kişi Müslüman olmuştur.²⁶⁷ Nihayetinde Ömer b. Abdülaziz Horasan'da Müslüman olanlardan cizye vergisini kaldırmış, Müslüman olanlara maaş bağlamış ve bu bölgede hanlar yaptırmıştır.²⁶⁸

2.2.1.1.1. Ömer b. Abdülaziz'in Mevâlden Cizye Almaması

Emeviler zamanında, İslam'ı kabul eden zimmilerden de cizye alınmaya devam edildiği bilinmektedir. Bu devirde Irak valiliği yapmış olan Haccâc b. Yusuf, Müslüman olan zimmilerden belirli bir süre cizye almaya devam etmiştir.²⁶⁹ Ayrıca, Haccâc b. Yusuf'un kardeşi Muhammed b. Yusuf Yemen'e vali olunca, insanların topraklarını haksız yolla almış, halka meşru vergiler dışında haksız vergiler koymuştur.²⁷⁰

Ömer b. Abdülaziz'e göre zimmilerden her kim Müslüman olursa, senenin hangi zaman diliminde Müslüman olmuşsa Müslümanlığı kabul edilir ve bu vakitten itibaren kendisinden cizye talep edilmez.²⁷¹ Ömer b. Abdülaziz, zimmi, cizyesi terazinin kefesinde iken Müslüman olsa dahi ondan cizye alınmamasını vergi memurlarına emretmiştir. Müslümanlığın vergi tahsildarlığı olmadığından dem vurarak, Müslüman olan kimselerin mallarından sadece sadaka (yani zekât) alınacağını söylemiştir. Ömer b. Abdülaziz'in de vurguladığı gibi İslam'ı seçen zimminin cizye mükellefiyeti kalkar, malından sadece zekât alınır. Bir Müslüman gibi tevarüs eder. Mirası varsa yakınlarına kalır, varisi yoksa onun malı bütün Müslümanlar için harcanmak üzere beytülmale intikal eder.²⁷²

Ömer b. Abdülaziz, zimmiler arasında ihtida hareketinin hızlanması üzerine, devletin cizye geliri azaldığı için mevâlden de cizye almaya başlayan Haccâc b. Yusuf'un uygulamasına son vermiştir. Aynı şekilde, Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yusuf'un Yemen'deki haksız vergi toplama uygulamasına; vergi memuruna,

²⁶⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 386; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 69

²⁶⁸ Belâzurî, **Fütûh**, s. 599-600, (1004).

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-târîh**, c. IV, s. 79; Philip K. Hittî, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, İstanbul 1980 c. II, s. 346.

²⁷⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 99-100, (232).

²⁷¹ Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-harâc**, s. 59, (194).

²⁷² Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, s. 12; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 356; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 70.

alınan bu vergilerin kaldırılmasını ve halktan yalnızca öşür alınmasını istediğini belirten bir mektup yazarak son vermiştir.²⁷³ Bu mektupta, durumu, “Allah’a yemin ederim ki, Yemen’den bana bir avuç dolusu çivit otunun gelmemesi, bu haksız vergilerin kalmasından daha sevimli olacaktır” şeklinde ifade etmiştir.²⁷⁴ Nitekim halife olduktan hemen sonra, Müslüman olmanın cizyeyi düşürdüğünü vurgulamış, bu uygulama dâhil olmak üzere bütün yanlış uygulamaları kesin bir emirle yasaklamıştır.²⁷⁵

Ömer b. Abdülaziz mevâlden cizye alınmasını uygulamadan kaldırdıktan sonra çeşitli gerekçelerle aksini isteyen valilerine uygun açıklamalar yapmıştır. Valilerin, vergilerin azalmasından korktuklarını ifade eden mektuplarına cevap olarak, bütün insanların İslam’a girmelerini arzuladığını, bu arzusunun yerine gelmesi için gerekirse toprağı kendi elleriyle süren çiftçi olmayı göze aldığını belirten ifadeler kullanmıştır.²⁷⁶

Ömer b. Abdülaziz’in, Kufe valisi Abdülhamid b. Abdurrahman’a yazdığı bir mektup, üzerlerinde büyük miktarda cizye borcu bulunan Hırelî Yahudî, Hristiyan ve Mecusilerden Müslüman olanlar hakkında olup, Abdülhamid b. Abdurrahman’ın onlardan cizye almak hususunda Ömer b. Abdülaziz’den izin talep etmesiyle ilgilidir. Ömer b. Abdülaziz yazdığı bu mektupta Allah Teala’nın Hz. Muhammed’i (sav) İslam’a davet edici olarak gönderdiği, onu vergi toplayıcı olarak göndermediği ifadelerini kullanmıştır. Yukarıda zikredilenlerden her kim Müslüman olursa sadece malından zekât alınacağını söylemiş, bundan sonra onun cizye mükellefiyeti olmadığını belirtmiştir.²⁷⁷ Ömer b. Abdülaziz’in Mısır valisi Hayyân b. Süreyc de oradaki zimmilerin kısa zaman zarfında Müslüman olduklarını, böylelikle alınacak cizyenin kesildiğini, halifeye iletmiştir. Ömer b. Abdülaziz cevap olarak, zimmilerin Müslüman olmalarını iyi niyetle karşılaması gerektiğini, zimmilerin Müslüman

²⁷³ Yezîd b. Abdülmelik halife olunca, bu vergilerin yeniden alınmasını emretmiştir. Bkz. Belâzurî, **Fütûh**, s. 99-100.

²⁷⁴ Belâzurî, **Fütûh**, s. 99-100, (232).

²⁷⁵ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48-49, (120).

²⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 119-120; Kal’acî, **Fıkhu Ömer b. Abdülaziz**, s. 305-306.

²⁷⁷ Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, s. 142; İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 94-95, Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 50.

olmaya devam etmesi sonucunda cizye vergisi kesilirse de cizye defterini kapatmasını içeren mektubu göndermiştir.²⁷⁸

Ömer b. Abdülaziz halife olunca, Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'i icraatlarını beğenmediği için görevden alıp, yerine Cerrâh b. Abdullah'ı tayin etmiştir. Yezîd yanına geldiğinde, Süleyman b. Abdülmelik zamanında kararlaştırılan, Horasan'dan beytülmale gelecek olan malları getirmemişti. Bu yüzden Ömer b. Abdülaziz, Yezîd b. Mühelleb'i hapsetti.²⁷⁹ Yezîd'in yerine vali olan Cerrâh b. Abdullah'a, halka zulmetmemesi, önceki valilerin haksız yolla aldıkları cizye ve harâc vergilerini kaldırmasını emretti. Fakat Ömer b. Abdülaziz'in bu emri Horasan'ın iç bölgelerinde tam olarak uygulanamadı.²⁸⁰ Rivayette bulunanların kahir ekseriyetine göre Horasan barış yoluyla fethedildiği için, anlaşma gereği olarak toptan bir cizye takdir edilmiş, sonra mahalli idareciler ve din adamları bu meblağı mükelleflere bölüştürerek tahsil etmişlerdir.²⁸¹ Ömer b. Abdülaziz'in Cerrâh b. Abdullah'a gönderdiği emirlerden sonra Ömer b. Abdülaziz'e gelen heyetten bir kişi, Cerrâh'ın, halifenin isteklerine uymadığını, Müslüman olanlardan cizye toplamaya devam ettiğini söyleyerek şikâyette bulundu. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, Cerrâh b. Abdullah'ı görevinden aldı. Onun yerine Abdurrahman b. Nuaym el-Gâmidî'yi harp işlerine,²⁸² Abdurrahmân b. Abdullah el-Kuşeyrî'yi de cizye ve harâc işlerine bakmak üzere görevlendirdi.²⁸³ Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamaları sayesinde Semerkant ve Mâverâünnehir bölgelerinde insanlar akın akın İslâm'a girmişlerdir.²⁸⁴

²⁷⁸ İbn Sa'ad, **Tabakât**, c. V, s. 384.

²⁷⁹ Taberî, **Târih**, c. XI, s. 557.

²⁸⁰ Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 133-134. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz'den sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz tarafından kaldırılan vergiyi tekrar almaya devam etmiştir. Bkz: Belâzurî, **Fütûh**, s. 99-100; Adnan Demircan, **İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi**, İstanbul 1996, s. 129.

²⁸¹ Erkal, "Cizye", **DİA**, c. VIII, s. 42-45; Erkal, **İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 239.

²⁸² Taberî, **Târih**, c. VI, s. 558

²⁸³ Taberî, **Târih**, c. VI, s. 561.

²⁸⁴ Osman Aydınli, **Semerkant Tarihi-Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar-**, Ankara 2018, s. 237.

2.2.1.1.2. Mürtedlerin Cizye Vergisi

Ömer b. Abdülaziz, Müslüman bir kişinin irtidâd etmesi durumunda, bundan dolayı ona had cezasının uygulanmaması gerektiğini düşünürdü. Âmillerinden biri Ömer b. Abdülaziz'e bir adamın İslam'ı benimsedikten sonra irtidâd ettiğini yazmış, Ömer de o kişiye cizye yükleyip bırakmalarını söylemiştir. Yine bir topluluğun İslam'ı terk ettikleri haberi üzerine onlara tekrar cizye yüklenilip bırakılmalarını istemiştir.²⁸⁵

2.2.1.1.3. Kölelerin Cizye Vergisi

Ömer b. Abdülaziz, sahibi Müslüman olan bir gayrimüslim kölenin cizye yükümlüsü olmadığı görüşündedir. Çünkü bu cizyeyi Müslüman efendisinin ödemesi gerekir. Bir Müslüman ise cizye ödeyemez. Sahibi Müslüman olan bir gayrimüslim kölenin cizye vermesi gerekmez. Fakat onu azat ederse, kölelikten kurtulan bu kişinin cizye vermesi gerekir. Nitekim "Ömer b. Abdülaziz Müslümanların azat ettiği Hıristiyan ve Yahudi kölelerden cizye almıştır."²⁸⁶

2.2.1.1.4. Rahiplerin Cizye Vergisi

Kilise gelirleriyle geçinen rahipler, Hz. Ömer zamanında çocuk, fakir ve kadınlarla birlikte cizyeden muaf tutulan bir kesimdir. Daha sonraki zamanlarda bazı Emevi halifeleri ruhban sınıfından cizye toplamışlardır. Mesela Süleyman b. Abdülmelik rahiplerin sayımını yaptırarak kişi başına bir dinar cizye almıştır. Ebû Yûsuf'un belirttiğine göre Ömer b. Abdülaziz, halifeliği esnasında zimmilerden ruhban sınıfını cizyeden muaf tutmuştur.²⁸⁷ Ömer b. Abdülaziz'in, kilise mülkleri ve papaz malları üzerindeki vergileri kaldırdığı ve Mısır rahiplerini cizye vergisi dışında tuttuğuna dair görüşler vardır.²⁸⁸ Ayrıca Ömer b. Abdülaziz'in, Süleyman b.

²⁸⁵ Kal'acî, **Fıkhü Ömer b. Abdülaziz**, s. 301-302.

²⁸⁶ İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emvâl**, c. I, s. 179; Kal'acî, **Fıkhü Ömer b. Abdülaziz**, s. 302-303.

²⁸⁷ Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, s. 131-132.

²⁸⁸ İmadüddin Halil, **Melâmih**, s. 128; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 71-72.

Abdülmelik'in rahiplerden cizye almakla görevlendirdiği Mısır harâc âmili Usâme b. Zeyd'i 99 yılında görevden aldığı bilinmektedir.²⁸⁹

Ömer b. Abdülaziz'in Mısır rahiplerini cizye vergisi dışında tuttuğuna dair yukarıda zikrettiğimiz görüş, Ömer b. Abdülaziz'in sisteminin Irak için daha uygun olduğu, buranın asıl geliri harâc olduğundan hazinenin bu sistemden çok fazla etkilenmediği fikrine dayanmaktadır. Abdülaziz ed-Dûrî'ye göre, Irak'a uygun olan bu sistem, Mısır ve Horasan'a uygun değildi. İslam'ın Mısır'da yayılışı, gelirdede dengesizlik yarattı. Çünkü cizye, Mısır gelirinin önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Horasan'da da durum buna benzerdi. İslam'ın yayılması, yegâne vergiyi ortadan kaldırmaktaydı.²⁹⁰

Bunlarla beraber Ebû Ubeyd, Ömer b. Abdülaziz'in, zimmilerin cizyelerini arttırdığı gibi rahiplere de iki dinar cizye koyduğunu, **Kitâbu'l-Emvâl**'de ifade etmektedir.²⁹¹ Bu uygulamanın, kıtlık sebebiyle vergi vermemek için kiliseye sığınarak rahipliği kullananlara karşı bir tedbir olduğu söylenebilir.

Ömer b. Abdülaziz ödeme gücü olan zimmilerin cizye miktarının artırılabilceğini söylemektedir. Ebû Ubeyd bu hususta Ömer b. Abdülaziz'in rahiplerin gücünün yeteceğini bildiği için bu uygulamayı yaptığını belirtmiştir. Ömer b. Abdülaziz, rahiplerin geçimini temin eden zimmilerin, rahiplerin üzerine düşen cizye vergisini de ödeyebileceklerini düşünmektedir.²⁹²

Ömer b. Abdülaziz'in rahiplere cizye yüklemesi durumu muhtemelen kendilerine ait mülkü olan din adamlarını kapsamaktadır. Din adamlığı kurumunun istismar edilmesi sebebiyle din adamlarına cizye yüklenmiş olması muhtemeldir. Ayrıca farklı bölgelerdeki farklı durumlar, Ömer b. Abdülaziz'in uygulamalarının birbirinden farklı olmasına sebebiyet vermiştir denilebilir.

²⁸⁹ Neticede Süleyman b. Abdülmelik'in bu uygulaması üç yıl kadar bir süreyi kapsamaktadır. Erkal, "Cizye", **DİA**, s. VIII, s. 43; **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 238.

²⁹⁰ Abdülaziz ed-Dûrî, **İlk Dönem İslam Tarihi –Bir Önsöz-**, İstanbul 1991, s. 125-126.

²⁹¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 44-45, (108-109).

²⁹² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 44-45, (108-109); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 71.

2.2.1.1.5. Güç Yetiremeyenlerin Cizye İle Yükümlü Tutulmaması

Ömer b. Abdülaziz zamanında ödemeye güç yetiremeyen fakir bir kimseye cizye yüklenmezdi. Ömer b. Abdülaziz Adî b. Ertât'a yazarak cizyeyi güç yetirebilene ve ödeme gücü olana yüklemesini istemiştir.²⁹³

2.2.1.1.6. Ölen Zimminin Cizye Borcunun Düşmesi

Ebû Ubeyd, ölen zimminin cizye mükellefiyetinin sakıt olacağı ve ödemesi gereken yıllık cizye borcunun borç mesabesinde kabul edilemeyeceği görüşündedir.²⁹⁴ Kendi görüşünü açıkladıktan sonra ölen zimmilerin cizye borcunun düşmesiyle ilgili rivayetleri; Ömer b. Abdülaziz'in bu konuda yaptığı uygulamaları zikretmiştir. Bir rivayete²⁹⁵ göre Ömer b. Abdülaziz'in Mısır valisi olan Hayyân b. Süreyc, katibi Abdurrahman b. Cünâde'yi, ölen Kıptîlerin cizye vergilerinin, hayatta olan yakınlarına yüklenip yüklenmeyeceğini sorması için Ömer b. Abdülaziz'e göndermiş, Ömer b. Abdülaziz o esnada yanında bulunan Irâk b. Mâlik'ten bu konu hakkında cevap istemiştir. Irâk b. Mâlik, Kıptîlerle anlaşma veya sözleşme yapılmadığını, bunların av mesabesinde, kuvvet yoluyla hakimiyet altına alındıklarını söylemiştir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, Abdurrahman b. Cünâde'ye, ölenlerin cizye vergisinin hayatta olan yakınlarına yükleneceği cevabını vermiştir.²⁹⁶

Ömer b. Abdülaziz'in ölenin cizye borcunun kalan yakınlarına yüklenmesini istemesi, Mısır'ın kuvvet yoluyla alınıp, buranın ahalisiyle herhangi bir anlaşma yapılmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü toplu cizye anlaşması yapılmış olan bir bölgede, evladı ya da varisi olmayan bir zimminin ölmesi halinde, onun malı yaşadığı bölgedeki insanlara kalmaktadır. Cizyesi de köy ahalisi üzerinde sabittir. Kişinin ölmesi cizye borcunu düşürmemektedir.²⁹⁷

²⁹³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48, (119); Kal'acî, **Fıkhu Ömer b. Abdülaziz**, s. 302.

²⁹⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 51, (127).

²⁹⁵ Ebû Ubeyd'in Kitâbu'l-Emvâl adlı eserini tahkik eden Muhammed Halil Herrâs, bu rivayetin senesinde bulunan Abdullah b. Lühey'a'nın, zayıf bir râvi olduğunu belirtmektedir. Bk. Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 17, 51.

²⁹⁶ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 51, (127); İbn Zenceveyh, **el-Emvâl**, c. I, s. 178.

²⁹⁷ Makrizi, **Hitat**, c. 1, s. 208.

Aynı meseleyle ilgili bir başka rivayette ise diğer rivayette anlatılanın tam tersi bir ifade mevcuttur: “Ölen zimmiye cizye vergisi vacip olmadığı gibi, ondan sonra kalan yakınları da bu vergiyle mükellef tutulamazlar”.²⁹⁸

Ömer b. Abdülaziz’in ölen zimminin cizye borcunun kalan yakınlarına yükletmemesinin sebebi, bu durumun kişi başına cizye yüklenerek anlaşma yapılan bir bölgede yaşanmış olması, ya da bu bölgenin barış yoluyla ele geçirilmiş olması olabilir. Ebû Ubeyd’e göre Ömer b. Abdülaziz, cizyenin ölenin mirasçılarına ödetilemeyeceği gibi, ölenin borcu durumunda da kabul edilemeyeceğini düşünmektedir. Buna bağlı olarak cizye sebebiyle akrabalarını bırakıp kaçan kimseye düşen cizye vergisi, akrabalarına ödetilemez. Çünkü kaçan kimsenin yakınları, bu hususta garanti vermemişlerdir.²⁹⁹

2.2.1.2. Cizye Miktarı

Ömer b. Abdülaziz zamanında yapılan anlaşmalara göre alınacak cizye miktarları, kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır. Nocrân vergi uygulaması, Hz. Peygamber’den Abbasiler devrine kadar ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bu bölge için cizye vazedilirken bölge nüfusu dikkate alınmıştır. Hz. Peygamber ile yapılan sulh anlaşmasında vergi olarak 2000 elbise belirlenmişti. Bu miktar Hz. Osman ve Muâviye zamanlarında mükelleflerin sayısı azaldığı için azaltılmıştı. Haccâc ise Nocrânlılar’ın el-Eş‘as’a yardım ettiklerini ileri sürerek bir miktar daha artırmıştı.

Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sonra Nocrânlılar, sayılarının eksildiğinden, perişan olduklarından, göçebe Arapların baskılarından, yok edici zorluklara katlandıklarından ve Haccâc’ın kendilerine yaptıkları zulümden şikâyet ettiler. Bunun üzerine Nocrânlılar’ın nüfus sayımını yaptıran Ömer b. Abdülaziz, sayılarının azaldığını ve bu sayının eskisine nazaran onda bir oranında kaldığını gördü. Nocrânlılar ile yapılan anlaşmada belirtilen verginin, baş vergisi olan cizye olduğu görüşünü taşıdığını belirtti. Bu vergi Nocrânlılar’ın topraklarından alınmak üzere kararlaştırılan bir vergi olmadığından, ölen ve Müslüman olan bir kimsenin

²⁹⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 51, (127); İbn Zenceveyh, **el-Emvâl**, c. I, s. 179.

²⁹⁹ Ebû Ubeyd **el-Emvâl**, trc: s. 70-71.

vergisinin düşeceği kuralına göre hareket etti ve Necrânîlular'ın vermesi gereken, anlaşmada belirlenen elbise sayısı 2000 iken, bu vergiyi, sekiz bin dirhem değerinde iki yüz elbiseye indirdi.³⁰⁰

Peygamber Efendimiz (sav) Eyle halkı ile yapmış olduğu anlaşmada her erkeğin yılda bir dinar vermesi neticesinde toplam 300 dinara varacak şekilde bir cizye miktarı belirlemişti. Ömer b. Abdülaziz, Eyle halkından Hz. Peygamber'in belirlemiş olduğu 300 dinardan fazla vergi almamıştır.³⁰¹

Ömer b. Abdülaziz, Muâviye'nin Kıbrıslılarla yaptığı anlaşmada belirlenmiş olan cizye miktarına Abdülmelik b. Mervân'ın halife olunca eklemiş olduğu 1000 dinar vergiyi düşürerek Muâviye'nin belirlediği miktara indirmiştir.³⁰²

2.2.1.3. Ömer b. Abdülaziz'in Zimmilere Karşı Tutumu

Ömer b. Abdülaziz, Müslümanlarla aynı topraklar üzerinde yaşayan zimmileri önemsemiş, onlara sosyal ve iktisadi bazı haklar vermiştir. Kendi dinlerinde serbest olduğu için zimmilerin şarap imal etmelerine ve içmelerine müdahale etmemiştir. Fakat daha önce yapmış oldukları antlaşmada bu kimselerin içki içmelerine müsaade edilip, içkinin ticaretinin yapılması yasaklandığı için, şarabın şehirlerarası naklini ve içki ticareti yapılmasını yasaklamıştır. Zimmilerin Müslüman mahallelerine içki ile gelip bu mahallelere içki sokmalarını istememiştir. Antlaşma şartlarına uymayan kimseleri, yaptıkları şarapları sirke haline getirmek suretiyle cezalandırmıştır.³⁰³

Ömer b. Abdülaziz, zimmilerle yapılan anlaşmada alınan kararlara riayet ederek böyle bir usul benimsemiştir. Eğer Müslümanlar içki içiyor veya ticaretini yapıyor olsalardı, onların içkilerini imha ederdi.³⁰⁴ Çünkü İslam'da içki içmenin yeri

³⁰⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 91, (206); Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 244; Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 142 vd.

³⁰¹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 80, (192); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 72.

Eyle: Akabe, Ürdün Hâşimî Krallığı'nın Kızıldeniz kıyısında bulunan bir liman şehri. Akabe körfezinin kuzeydoğu köşesinde bulunan ve önceleri Eyle adıyla anılan Akabe, Ürdün'ün denize açılan tek limanıdır. Bkz: Mustafa L. Bilge, "Akabe", **DİA**, c. II, Ankara 1989, s. 210.

³⁰² Belâzurî, **Fütûh**, s. 211, (418).

³⁰³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 103(280).

³⁰⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 107, (294).

yoktur. Nitekim Ömer b. Abdülaziz, Hunâsıra'da Müslümanlara ait içki tulumlarının kesilip parçalanmasını, içki çömlüklerinin de kırılmasını istemiştir.³⁰⁵

Hz. Peygamber ve daha sonra gelen devlet başkanlarının uygulamalarında belirli ihtiyaç içerisinde olan bir miktar zimminin cizyeden muaf tutulduğunu, bununla beraber, kendilerine devamlı olacak şekilde maaş bağlandığını görmekteyiz. Ömer b. Abdülaziz de valilerine yazarak idareleri altındaki ehl-i kitaba dikkat etmelerini, onlara son derece yumuşak davranmalarını istemiştir. Cizye vermeye güç yetiremeyen yaşlı zimmileri cizyeden muaf tutmuş, beytûlmalden karşılanmak üzere geçimlerini temin edebilecekleri kadar maaş bağlatmıştır.³⁰⁶ Bu durumu Müslüman birinin kölesi yaşlandığı takdirde geçim imkânı bulamayacak durumdayken geçindirmek mecburiyetinde olması gibi değerlendirmiş, bu hususta Ömer b. el-Hattâb'ın başından geçen benzer bir olayı nakletmiştir. Sonuç olarak gençliğinde cizye alıp yaşlılığında muhtaç bırakmanın insaf dışı olacağını belirtmiş ve bu gibi müşkül durumda olanlara maaş bağlanmasını emretmiştir.³⁰⁷

Ömer b. Abdülaziz, Basra valisi Adî b. Ertât'tan, yaşı ilerlemiş olup maddî durumu iyi olmayan kimselerin geçimlerinin karşılanmasını istedikten sonra, varsa, zengin akraba veya dostlarının, bu kişilere sadaka vermeleri için ikaz edilmeleri gerektiğini söylemiştir. Böyle bir kimsenin durumunun, kölelikten azâd edilinceye veya ölünceye dek hiçbir mala sahip olamamış, muhtaç halde olan bir ihtiyarın durumuyla benzer nitelikte olduğunu ifade etmiş, Adî b. Ertât'ın buna uygun hareket ederek bir neticeye varmasını istemiştir.³⁰⁸

Ömer b. Abdülaziz, bir başka valisi olan Abdülhamid b. Abdurrahman'a bu konuda yazarak zimmilerden malî durumu zayıflamış ne kadar kişi varsa, bunlara arazilerini işleyebilecekleri kadar ödünç para vermesini istemiştir. Bu paranın bir veya iki seneye kadar kendilerinden alınmayacağını söylemiştir.³⁰⁹ Bu rivayetler

³⁰⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 365.

³⁰⁶ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48, (119); İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 380; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 75.

³⁰⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48, (119); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 75.

³⁰⁸ İbn Sa'd, **Tabakât** c. V, s. 380; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 75.

³⁰⁹ Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 76.

Ömer b. Abdülaziz'in, malî durumu iyi olmayan zimmileri gözettiğini izah eder niteliktedir.

Ömer b. Abdülaziz İslam'ı kabul etmeseler dahi zimmilerin hoş tutulmasını, hayat seviyelerinin iyileştirilmesi için çalışılmasını istiyordu. Onların varlıklı olmaları cizyeyi ödemelerini sağlar ki bu doğrudan Müslümanların maddi seviyelerinin de yükselmesi ile alakalıdır. Ömer b. Abdülaziz bu konu hakkında bir mektubunda ehl-i zimmenin varlıklı olmalarına imkân verilmesi gerektiğini, bu sayede zimmilerin, arazilerin imar edilmesine katkıları olacağını yazmıştır. Netice olarak bu durumun Müslümanların hayat seviyesinin iyileşmesine olanak sağlayacağını ve düşmanlarına karşı kendilerine güç vereceğini ifade etmiştir.³¹⁰

Ömer b. Abdülaziz, zimmilere ait olan mevcut kilise ve havraları yıktırmamıştır fakat yeni ibadethaneler yapılmasına da izin vermemiştir. Dımaşklı Hristiyanlar, Velid b. Abdülmelik'in, Dımaşk'taki Aziz Yuhanna kilisesini Emeviyye Camii'ne ilave ettiğini, halifeliği esnasında Ömer b. Abdülaziz'e bildirdiler. Kilisenin kendilerine iade edilmesini istediler. Ömer b. Abdülaziz binaların eski haline getirilmesini istediye de Müslümanların tepki göstermesi neticesinde, Hristiyanlar bu isteklerinden vazgeçtiler. Zimmilerin ibadethanelerde rahatça ibadet edebilmelerini sağlayan Ömer b. Abdülaziz, onların mevcut mabetlerini koruyabilmeleri için vakıflar kurmalarına da müsaade etmiştir. Mallarını, bu amaçla kurulan vakıflara vasiyet etmelerinin caiz olduğunu ifade etmiştir.³¹¹

2.2.2. Ömer b. Abdülaziz'in Harâc Uygulamaları

Ömer b. Abdülaziz harâc vergisinin üzerinde oldukça fazla durmuş, harâcla ilgili yapıcı değişiklikleri olmuştur. O, muhtemelen Allah yolunda değil ganimet elde etmek ve devlet hazinesini zenginleştirmek amacıyla yapıldıklarını tahmin ettiği fetihleri durdurmuştur.³¹² Bunun sonucunda yavaşlayan savaşlar dolayısıyla elde edilen ganimetler de ister istemez azalmıştı. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz, daha evvel kendilerinden cizye alınmakta olup Müslümanlığı tercih ettiği halde Arap

³¹⁰Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48, (119); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 75.

³¹¹İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 356; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 68.

³¹²Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 126; Aydınli, **Semerkant Tarihi**, s. 237.

olmadıkları için cizye alınmaya devam edilen zimmilerden cizye alınmasını yasaklamıştı. Bu da devlet gelirlerinin belli oranda azalmasına sebep olmuştu. Hal böyleyken harâc, devletin temel gelir kaynaklarından biri haline gelmişti. Bu önemli gelir kaynağını kaybetmeme düşüncesi, Ömer b. Abdülaziz'i mevzubahis vergi üzerinde ciddiyetle durmaya sevk etmişti.³¹³ Öyle ki bu sebepten, çiftçilik yapmazlarsa harâcı ödeyemeyeceklerinden ötürü, zimmilerin, ellerinde bulunan ziraat aletlerinin satılmasına müsaade edilmemesini istemişti.³¹⁴

2.2.2.1. Harâc Topraklarının Satılmasının Yasaklanması

Harâcî arazilerin mülkiyeti “umum Müslümanların ortak malı” hükmündedir. Devletin doğrudan bir malik olma hakkı yoktur. Harâcî arazilerin gerçek sahibi devlet veya hükümdar değil, İslam ümmetidir.³¹⁵ Ömer b. Abdülaziz harâcî topraklarla ilgili şöyle söylemiştir: “Harâcî topraklar, aslında Müslümanların ortak mülküdür. Şu kadar var ki bu topraklar, belirli bir ücret karşılığında -ki o da harâcdır- mağlupların elinde bırakılmıştır. O halde hiç kimse bu kira muahedesini bozamaz. Eline harâcî toprak geçen Müslüman, devletin bu arazi için istediği harâcı vermek zorundadır. Müslüman olan zimmeden cizye düşer, taşınır malları da kendisine kalır. Elinde toprak varsa, o ya bunun harâcını ödeyecektir, ya da başkasına bırakacaktır. Bu defa harâcı, toprağın yeni sahibi ödeyecektir. Kendisi o zaman dilediği yere gidebilir.”³¹⁶

Hız. Ömer'in, savaşanlarla diğerlerinin ve de gelecek nesillerin oluşturduğu Müslümanlar için fey olmak üzere, ziraatı iyi bilen eski sahiplerine bırakarak vergiye bağladığı malum harâc topraklarının Müslümanlar tarafından satın alınması veya Müslüman olan mühtedilerin, toprakları bırakmak suretiyle büyük şehirlere göç etmeleri malî açıdan birtakım sıkıntılara sebep teşkil etmiştir.³¹⁷

Mülkiyeti bütün Müslümanlara ait olan harâc topraklarının satışı, sahabe devrinden itibaren hoş görülmemiştir. Ömer b. el-Hattâb, mülkiyeti Müslümanlara ait

³¹³ Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 62.

³¹⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 95, (258); Kal'acî, **Fıkhü Ömer b. Abdülaziz**, s. 107.

³¹⁵ İbn Zenceveyh, **el-Emvâl**, c. I, s. 247.

³¹⁶ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 94-99.

³¹⁷ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 212.

fey arazisi olduğu için, zimmilerin arazilerinin satın alınmamasını istemiştir. Ömer b. Abdülaziz de, fethedilen harâc topraklarının öncelikle Müslümanların ortak mülkü olduğunun ve bu arazilerin, kullanma hakkı doğrultusunda, kendilerine tevdi edilen kimselerin ortak mülkü olduğunun kabul edilmesi gerektiğini belirtmekteydi.³¹⁸ Bazı topraklar bütünden ayrılıp Müslüman mülkü olursa vergiden muaf olan özel mülk alanı haline gelebilirdi. Fakat zaten ilk Emevi halife ve valilerinin bu konuya ihtimam göstermemeleri sebebiyle, mülk edinilmemiş olan harâc topraklarının alım satıma konu olması Ömer b. Abdülaziz zamanına kadar devam etmişti.³¹⁹ Buna mukabil Ömer b. Abdülaziz, mevzubahis arazilerin vergiden muaf olmalarını engellemek amacıyla hicri 100 yılından itibaren harâcî arazilerin satılmasını yasakladı. Bununla beraber daha önceden yapılmış olan harâc arazilerinin satışlarını bu yasağa dâhil etmedi.³²⁰ Nitekim bu mevzuyla ilgili Ürdün âmiline yazdığı mektupta ilk Müslümanların sonradan gelen Müslümanlara vakfettiği toprakların satışına mani olmasını istemiştir.³²¹ Elllerinde harâc arazisi bulunan kimselerin, bu arazileri o bölgedeki halka satmalarına izin vermemesi gerektiğini, bunun Müslümanlara ait olan feyin ve râtib (sabit ve düzenli bir şekilde alınan maaş) olan cizyenin satılması demek olduğunu ifade etmiştir.³²²

Sahibi olan, mülk edinilmiş harâc toprakları bahse konu edilmemektedir. Kendiliklerinden İslam'ı kabul edenlerin sahip olduğu topraklar ile sulh yoluyla elde edilmiş olup, mülkiyeti anlaşma gereği üzerinde oturan kimselere verilen toprakların satışı caizdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu toprakların sahibi tasarruf hakkına sahip olduğu için, satmakta da serbesttir.³²³ Ömer b. Abdülaziz'in Ürdün âmiline verdiği yukarıda belirttiğimiz yazılı emirden ve Sevad arazileriyle ilgili kararından

³¹⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 79, (194-195).

³¹⁹ Hittî, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, c. II, s. 346; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 132; Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 213.

³²⁰ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 132; Koyuncu, *Ömer b. Abdülaziz ve Devri*, s. 62; Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 213.

³²¹ İbn Asâkir, *Tehzîbu târihi'd-Dımaşk el-kebîr*, thz: Abdülkadir Bedrân, Beyrut, 1979, c. I, s. 185; Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 213.

³²² İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 376.

³²³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 128-129.

anlaşıldığı üzere, Müslümanlar tarafından alımı yasaklanan topraklar, birileri tarafından satın alınmamış, mülk edinilmemiş harâc topraklarıdır.³²⁴

Julius Wellhausen ise **Arap Devleti ve Sukutu** adlı kitabında Ömer b. Abdülaziz'in mülk olmayan harâc topraklarının satışının yasaklanması ve Müslümanlığı kabul etmiş kişilerden Haccâc'ın emriyle alınmaya devam edilen cizye vergisinin kaldırılması kararıyla ilgili yapılan eleştirileri zikretmektedir. Bu eleştiriler şu şekildedir:

Ömer b. Abdülaziz'in, İslam'ı benimseyen zimmilerden cizye almaya devam eden Haccâc'ın bu uygulamasını sonlandırması, devletin gelirlerini azaltmış; zimmiler ise, maddi menfaatleri sebebiyle Müslüman olmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz, Müslümanlar ile mevâli arasında bir fark olmasını sağlamak amacıyla, harâcî araziye sahip olan Müslümanlardan harâc değil öşür vergisi almış, bu durum, devlet gelirlerinin ciddi oranda azalmasına yol açmıştır. Harâcî arazilerin satın alınmasının yasaklanması, daha evvelden bu topraklara sahip olanların, ister istemez ayrıcalıklı bir hale gelmelerine sebep olmuştur.

Wellhausen, bu fikirleri zikrederken Ömer b. Abdülaziz'in vergi sistemiyle ilgili almış olduğu tedbirlerin tarzı ve şekli konusunda yapılan eleştirilerin hakiki hatalarla malul olduğunu ifade etmektedir.³²⁵

Ömer b. Abdülaziz mülk olmayan harâc topraklarının satışının yasaklanması kararını, devletin gelir kaynaklarını muhafaza etmeyi amaçladığı için almıştır. Çünkü kendi hilafetinden önceki zamanlarda, harâcî toprakların bir miktarı ikta ve hibe yollarıyla verilmişti veya bu arazilerin bir kısmı satılmış vaziyetteydi.³²⁶ Ömer b. Abdülaziz evvel emirde bu arazilerin satılmasını yasaklayarak, satın alma işlemlerinin devam etmesini durdurmuş oldu. Usulüne uygun olan sahiplenmeleri olduğu gibi bıraktı. Haksız yolla intikal etmiş olanları zaten mezâlim mahkemeleriyle

³²⁴ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, 211-214.

³²⁵ Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 128-129.

³²⁶ Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından, ziraate elverişsiz; imar edilmemiş; sahihsiz birtakım arazilerin bazı kimselere ikta edilmek üzere verildiği bilinmektedir. Ebû Ubeyd, Hz. Ömer'in Sevad arazisinden on sınıf toprak seçip devlete mal ettiği; Hz. Osman'ın Sevad arazisinden ikta olarak verdiği arazilerin Hz. Ömer tarafından devlete mal edilen topraklardan olup, mevât arazi sınıfına dahil olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 311- 312, (694-698).

sahiplerine iade etmekteydi. Fakat bazı iddiaların aksine, harâc arazisine sahip olan Müslümanlardan ürün için alınan öşür vergisiyle beraber, toprak için harâc vergisini almaya devam etti.³²⁷

Ömer b. Abdülaziz'in yaptığı ıslahatlar, harâcî arazilerin satışlar yoluyla el değiştirerek tamamen öşrî arazi haline gelmesinin önüne geçmek suretiyle, arazilerle ilgili sistemi Hz. Ömer devrindeki haline getirmek ve küçük toprak sahiplerini korumak içindi. Fakat Ömer b. Abdülaziz'in harâcî arazilere getirdiği satış yasağının önüne geçilememiştir.³²⁸ Ömer b. Abdülaziz'den hemen sonra gelen halefi Yezîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz'in uygulamasını devam ettirmeye çalışsa dahi ilerleyen zamanlarda yine eski uygulamaya dönmüştür.³²⁹

2.2.2.2. Harâc Vergisinin Usûlü ve Vezni's-Seb'a

Savaş yoluyla (anveten), sulh veya satış yoluyla ele geçirilen topraklarla ilgili farklı sonuçlar doğmaktadır. Savaşla ele geçirildikten sonra harâc vergisi karşılığında yerli halkın elinde bırakılan veya barış yoluyla alınıp, mülkiyeti, yapılan sulh anlaşmasında Müslümanlara ait kabul edilen topraklarda intifa hakkına sahip olan harâc mükellefleri, İslam'ı benimseseler dahi, harâc vergisini ödemeye devam ederler.³³⁰

Ömer b. Abdülaziz, harâc ile mükellef bir arazi sahibinin ihtida etmesi durumunda, mülklerinin köyün ortak mülkiyetine geçeceğini, bu kimsenin kiracı olarak kendi arazisinde kalabileceğini söylemiştir.³³¹ Bununla beraber bu şekilde İslam'ı tercih eden zimmiler, Haccâc'ın koymuş olduğu, şehre göç etme yasağıyla karşılaşmamakta, isterlerse gidebilmekteydiler.³³²

Sulh yoluyla ele geçirilen ve mülkiyeti yerli halka bırakılan toprakların sahiplerine yüklenen harâc, cizye hükmünde olduğu için bu mükellefler Müslüman olduklarında, harâc vergisinden muaf tutulurlardı. Çünkü mevzubahis araziler,

³²⁷ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 161, (601-603).

³²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c. II, s. 199; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, c. II, s. 708-709.

³²⁹ Demirci, *Toprak Sistemi*, s. 75.

³³⁰ Erkal, *İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku*, s. 214.

³³¹ Hittî, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. II, s. 346.

³³² Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 132-133.

yapılan sulh anlaşmasıyla, sahiplerinin elinde kalmaktaydı. Bu sebeple öşür arazisine dönüşmekteydi.³³³ Harâcî arazilerin öşrî araziye dönüşmesi uygulamasının Ömer b. Abdülaziz döneminde en üst düzeye ulaştığı görülmektedir.³³⁴ Ömer b. Abdülaziz, Fırat çevresinde harâc toprağı olan ve sahipleri ihtida eden yerleri öşrî araziye çevirmiştir.³³⁵

Ömer b. Abdülaziz Abdülhamid b. Abdurrahman'a yazdığı bir yazısında valisinden içinde halis altın bulunmayan veznü's-seb'adan başka bir şey almamasını istemiştir.³³⁶ Ömer b. Abdülaziz zamanında insanlardan harâc vergisi alınırken veznü's-seb'aya itibar edildiğini görmekteyiz. Bu, dirhemlerin, 10 dirhem 7 miskale denk gelecek şekilde (yani el-aşeretü bi vezni seb'a) basılması demektir. Bu oranın Ömer b. el-Hattâb tarafından tespit edildiği belirtilmektedir.³³⁷ Abdülmelik b. Mervân zamanında bastırılan paralar, Hz. Ömer'in belirlediği şekilde idi. Hatta bu paraların basımındaki üslup Ömer b. Abdülaziz zamanında da aynıydı.³³⁸

2.2.2.3. Öşür İle Harâcın Birlikte Alınması

Ömer b. Abdülaziz, daha önceden Müslümanlara satılan harâcî araziler³³⁹ için toprak vergisi olarak harâc, mahsulünden de öşür vergisi olmak üzere iki vergiyi birden almıştır.³⁴⁰ Ömer b. Abdülaziz harâc vergisinin topraktan alınan bir vergi

³³³ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 214.

³³⁴ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 75. Ayrıca eser sahibi Demirci, Abdülmelik b. Mervan dönemine gelindiğinde devletin elinde ikta edebilecek toprak kalmadığından, harâcî arazilerin öşrî arazi haline getirilmesine müsamaha gösterildiğini, bu dönemin de bu uygulamanın en üst düzeyde olduğu bir dönem olduğunu söylemektedir.

³³⁵ Belâzurî, **Fütûh**, s. 512, (911).

³³⁶ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 48-49, (120).

³³⁷ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 127 vd. Miskâl, yirmi kırat yani yüz arpa ağırlığında bir ölçü birimidir. Yedi miskal ile on dirhem-i şer'î ağırlıkça eşittir (28.05 gr.). Bir dirhem dört denk (danik), bir denk dört kırat, bir kırat dört buğday ağırlığında kabul edilirdi. Bk: Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, s. 381.

³³⁸ Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif ez-Zebidi, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tercîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, trc: Kamil Miras, Ankara 1938, c. V, s. 49-54. Basılan paraların üzerinde İhlas Suresi yazılı olduğu için, bunlara abdest almadan dokunulmasında dinen bir sakınca olabileceği şüphesi ile Ömer b. Abdülaziz'e başvurulmuştur. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, bu ifadelerin tevhidin ve risâletin birer nişanesi olduğunu ve değiştirmenin gayrimüslimlerin dikkatini çekeceğini ifade etmiştir.

³³⁹ Bu tür topraklar, savaşla ele geçirildikten sonra harâc vergisi karşılığında yerli halkın elinde bırakılan veya barış yoluyla alınıp, mülkiyeti, yapılan sulh anlaşmasında Müslümanlara ait kabul edilen topraklardır.

³⁴⁰ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 169-176, (235-237); Yahyâ b. Âdem, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 161, (601-603); Kal'acî, **Fıkhu Ömer b. Abdülaziz**, s. 393-401; Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 62.

olduğunu söylemiş, Müslüman veya gayrimüslim olmanın bu vergi üzerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmeyeceğini, elinde harâcî arazi olan kim varsa onun harâc vergisini ödemek mecburiyetinde olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber harâcî araziye sahip olan bir Müslüman ise harâc vergisine ilaveten ürüne düşen zekâtı ödemekle yükümlü tutulmuştur. Ömer b. Abdülaziz bununla ilgili olarak Filistin valisi bulunan Abdullah b. Avf'a yazmış, tasarrufunda harâc arazisi bulunan Müslümanlardan bu arazinin harâcını, bundan sonra arta kalandan da zekâtı almasını emretmiştir.³⁴¹ Ayrıca, Ömer b. Abdülaziz “Bir Arabın –yahut bir Müslümanın- eli altında bir harâc arazisi bulunup da ondan öşür vergisi istendiğinde ‘bana ancak öşür vergisi düşer’ diye diretirse (ne olur?)” sorusu üzerine “harâc toprağa, öşür vergisi ise ürüne düşer” şeklinde cevap vermiştir.³⁴² Bununla beraber “Kim ki, harâc vergisini ödemek üzere bir arazi satın alırsa, bu arazinin harâcını ödemesi, elde ettiği ürünün zekât vergisi mükellefiyetini ıskat etmez” sözleri³⁴³ Ömer b. Abdülaziz’in bu gibi bir durumda araziden harâc vergisi, buradan elde edilen üründen de öşür vergisi almış olduğunu göstermektedir.³⁴⁴

Wellhausen’e göre Ömer b. Abdülaziz’in malî kayıpların önüne geçmek amacıyla almış olduğu, harâcî arazilerin satılamaması kararı tatbik edilememiş, arazinin el değiştirmesinin önüne geçilememiştir. Bunun sonucu olarak da Ömer b. Abdülaziz, zaruri olarak, elinde harâc arazisi bulunan Müslümanlardan harâc ve öşür vergisinin ikisini birden alma uygulamasını başlatmıştı. Ona göre Ömer b. Abdülaziz harâc ile cizye arasında önceleri olmayan bir değişiklik yapmış, bu değişiklik ile cizyeyi baş vergisi olarak, ihtida etmeleri halinde kaldırılmak üzere yalnızca gayrimüslim şahıslara bağlamıştı. Harâc vergisi araziye münhasırdı ve harâc vermek kişilerin şerefini düşürmüyor, harâc arazisi mülkiyeti olan Müslümanların bile harâc

³⁴¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 90, (236).

³⁴² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 91, (235).

³⁴³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 91, (237).

³⁴⁴ Kaynaklarda, Hz. Ömer ve Hz. Ali zamanlarında Müslüman olan zimmilerden harâc alındığına dair ifadeler yer almaktadır. Bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 88, (231-234). Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, mükelleflerin, aynı zamanda topraklarından öşür vergisi ödediklerine dair sarih bir malumat bulunmadığı belirtilmektedir. Bkz: Erkal, **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 214. Bununla beraber, Hz. Peygamber’in “Müslüman arazisinde harâc ve ‘uşr birleşmez” manasında bir hadisi nakledilmektedir. Bkz: Kardâvî, **Fıkhü’z-Zekât**, c. I, s. 412; Erkal, **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 214.

vergisi vermeleri gerekiyordu. Mühtedilerden alınmayan cizye ile çok az bir miktar feda edilmiş oluyordu.³⁴⁵

Mustafa Demirci harâcî topraklardan hem harâc hem de öşür alınması uygulamasını ele alırken, farklı kaynaklardan alınan bilgilerden hareket ederek, Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamasına ihtiyatla bakılması gerektiğini ifade etmektedir. Hz. Ali'nin "harâc arazisinden sadece harâc alınır" kaydının Hanefi hukukçularınca başlıca delil sayıldığını söylemekte, bununla Ömer b. Abdülaziz'in uygulamasının çeliştiğini ifade etmektedir. Ona göre bu minvalde mevzubahis olan problem, harâc arazisine sahip olan veya kiralayan bir Müslümanın elde ettiği üründen ödeyeceği verginin hangi vergi olacağı konusu ile beraber gündeme gelmektedir. Böyle durumlarda zimmi veya Müslüman arazi sahibi harâc vergisini; kiracı da öşür vergisini öder. Çünkü öşür zekâtı ve gayrimüslimlerden alınamaz. Harâcî araziye sahip olan bir Müslümanın araziye harâc, mahsule öşür ödetildiğini gösteren rivayetlerin geneli kapsayacak mahiyette olmadıklarını ifade etmektedir. Bu uygulamanın harâcî arazilerin öşrî arazi haline getirilmesinin önüne geçmek amacıyla engelleyici bir tedbir olarak düşünüldüğünü belirtmektedir.³⁴⁶

2.2.2.4. Harâc Topraklarında Arazi Tespiti

Ömer b. Abdülaziz ziraatin geliştirilmesi için arazi tespiti yaptırmış olmalıdır. Çünkü âmillerinden harâc vergisini toprağın verimli ve verimsiz oluşuna göre takdir etmelerini istemiştir.³⁴⁷ Bu durum hangi araziden ne kadar zamanda hangi oranda ürün elde edileceği bilgisinin vergi toplamakla görevli olan kişiler tarafından bilinmesini gerekli kılmaktadır.

Ömer b. Abdülaziz -muhtemelen bu sebeplerden- Ömer b. el-Hattâb zamanında Sevad'dan elde edilen harâc vergisi ile buradan Haccâc zamanında elde edilen harâc miktarını kıyaslamıştır. Bu bölgeden Ömer b. el-Hattâb zamanında elde

³⁴⁵ Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 133.

³⁴⁶ Demirci, **Toprak Sistemi**, s. 365-366.

³⁴⁷ Erkal, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku**, s. 217.

edilen harâc miktarı yüz milyon dirhem iken, Haccâc zamanında kırk milyon dirhem harâc vergisi alındığı belirtilmiştir.³⁴⁸

2.2.2.5. Harâc Alımında Adaletli Olunması

Ömer b. Abdülaziz harâc takdirinde adil olunması gerektiğini vurgulamıştır. Harâc, araziler için verilmesi gereken bir ücrettir ve arazinin verimliliği göz önünde tutularak alınması gerekmektedir. Onun Yemen valisi Urve b. Zübeyr'e yazdığı mektubundan, mevzubahis validen önce, bura halkına cizye gibi harâc vergisi de yüklendiğini ve bu verginin verimli veya kurak arazi olmasına bakılmadan tahsil edilmiş olduğunu anlamaktayız. Ömer b. Abdülaziz bu uygulamaya derhal son verilerek haksız uygulamaların kaldırılmasını ve doğru hususların adaletle uygulanmasını istemiştir.³⁴⁹

2.2.3. Ömer b. Abdülaziz'in Gümrük Vergisi-Uşûr Uygulamaları

Ömer b. Abdülaziz, Hz. Ömer'in uyguladığı vergi tahsilini âmillerine tafsilatlı bir şekilde yazarak uygulanmasını istemiştir. Hz. Ömer, Müslümanların mallarından kırk dirhem için bir dirhem, zimmet ehlerinden yirmi dirhem için bir dirhem, zimmet ehlerinden olmayan kimselerden ise on dirhem için bir dirhem alırdı.³⁵⁰

Ömer b. Abdülaziz halifeliği esnasında Mısır'da gümrük memuru olan Züreyk b. Hayyân'a yazdığı mektupta, o taraftan geçen Müslümanların görünen mallarından ve ticaret eşyalarından belirli oranda vergi almasını istemiştir. Hz. Ömer'in uygulamasını esas alarak her kırk dinar için bir dinar almasını söylemiştir. 20 dinarla 40 dinar arasında olan mallarından kırkta bir vergi almasını, 10 dinarla 20

³⁴⁸ Belâzurî, **Fütûh**, s. 377-378, (682). Haccâc b. Yusuf, Aşağı Fırat ve Dicle bölgesindeki toprakları sulayan kanallara önem vermiş, yeni su kanalları kazdırmış, bataklıkları kurutup ziraat yapılabilir hale getirmiştir. İmar faaliyetlerine son derece düşkün olan Velid'e, Issuz körfezindeki bataklık bölgeler için Hind mandaları temin ederek göndermiştir. Bkz. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, s. 106; Hittî, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, s. 347; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekaff", **DİA**, c. XIV, İstanbul 1996, s. 427.

³⁴⁹ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 133-134; İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 117.

³⁵⁰ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 474, (1656).

dinar arasında olması halinde yirmide bir vergi almasını, 10 dinardan az olması durumunda ise bu maldan vergi almamasını istemiştir.³⁵¹

Zimmilerin ticaret mallarından vergi alınmasıyla ilgili olarak, birçok rivayet bulunmaktadır. Bir görüşe göre kişinin malı ancak 200 dirhem olduğu takdirde vergi alınır. Bu görüşte olanlar bu vergiyi zekâta benzetmişlerdir. Bir başka görüşe göre ticaret malı 100 dirhem olursa ondan kırkta bir oranında vergi alınır. Bunlara göre zimmilerden alınan vergiler zekât olarak değerlendirilemez. Bir başka görüş ise malın cinsiyle ilgilidir. Buna göre altından, gümüşten, uzun zaman insanın elinde kalabilen mallardan ve kölelerden alınır. Ayrıca birçok vergi memuruna uğransa dahi yılda sadece bir defa vergi alınabilir denmektedir. Bir diğer görüş şu şekildedir. Ticaret malları ile vergi memuruna uğrayan bir zimmi malı uzun süre dayanmayan cinsten de olsa, malın miktarı 200 dirheme ulaşmamış da olsa vergi alınır hatta yılda bir kereden fazla da vergi alınmalıdır.³⁵²

Ömer b. Abdülaziz zimmilerin ticaret mallarından alınan vergi miktarı ile ilgili şöyle bir yol takip etmiştir. Zimmilerin ticaret yaptıkları malların her 20 dinarından bir dinar, 20 dinardan az olduğu durumlarda 10 dinara kadar orantılı şekilde vergi alınmasını istemiştir. Zimminin malı 10 dinardan üçte bir dinar nisbetinde az olursa bu miktardan vergi alınmamasını istemiştir.³⁵³ Ebû Ubeyd zimmilerin ticaret mallarından alınacak vergi miktarıyla ilgili rivayetleri zikrederken zekâta on dinarın yüz dirheme tekabül ettiğini söylemiş, Ömer b. Abdülaziz'in bu rivayetinin Hz. Ömer'in vurguladığı uygulamanın bir açıklaması mahiyetinde olduğunu ifade etmiştir. "Bu konuda Ömer b. Abdülaziz'den daha âlim bir müfessir yoktur" diyerek, onun uygulamasının doğru bir uygulama olduğunu belirtmektedir.³⁵⁴

Ebû Ubeyd, farklı memleketlere gidip gelen bir zimmiden her gelişinde vergi alınacağı görüşünü, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'den gelen rivayetlere dayanarak reddetmekte, bu konuda uzun araştırmalar yapmaya gerek olmadığını

³⁵¹ Ebû Yûsuf, **el-Harâc**, s. 147.

³⁵² Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 476-478, (1670-1681).

³⁵³ Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-harâc**, s. 147; Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 475, (1661); Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 53.

³⁵⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 478, (1680-1681).

belirtmektedir.³⁵⁵ Çünkü Ömer b. Abdülaziz, vergisi tahsil edilen maldan ve ayrıca bu malın kârı olan maldan da bir daha vergi alınmaması hakkında görevlileri uyarmıştır. Eğer mal sahibi vergisi alınan maldan başka bir malla gelirse bundan vergi alınması gerektiğini belirtmiştir.³⁵⁶

Hz. Ömer zamanında kendisinden yılda iki defa vergi alınmakta olan zimmi bir şahıs durumu Hz. Ömer'e iletmış, Hz. Ömer vergi memurunun buna hakkı olmadığını söyleyerek, bu kişiye talebiyle ilgili bir yazı vermiştir.³⁵⁷ Ömer b. Abdülaziz de ticaret mallarından vergi alındıktan sonra kendilerinden vergi alınan mükelleflere ertesi senenin aynı gününe kadar borçlu olmadıklarını bildiren birer yazılı kâğıt (makbuz) verilmesini emretmiştir.³⁵⁸

Ömer b. Abdülaziz zamanında vergilerin bir miktarının şehir girişlerinde alındığı söylenebilir. Fakat alınan ticaret malları vergisini Hz. Peygamber devrinde yasaklanan gümrük vergisiyle karıştırmamak gerekir. Giriş Bölümü'nde Hz. Peygamber tarafından yasaklanmış olup iç gümrük vergisi şeklinde ifade ettiğimiz vergi, ilk Emevi halifeleri zamanında tekrar alınmaya başlanmıştı.³⁵⁹ Ömer b. Abdülaziz ise Kur'an'da hükmü olmayan, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn'in özellikle Hz. Ömer'in uygulamasında bulunmayan vergileri, gümrük vergisi de dâhil olmak üzere kaldırmıştır.³⁶⁰ Burada bahsettiğimiz iç gümrük vergisi de Ömer b. Abdülaziz'in alınmasını yasakladığı vergiler arasındadır.

Ömer b. Abdülaziz'in "sâhibu mükûsü Mısır" (Mısır ticaret vergileri tahsildarı) olarak tayin ettiği Züreyk b. Hayyân, O'nun meks uygulamasını kaldırdığını bildirmektedir.³⁶¹ Ömer b. Abdülaziz, Adî b. Ertât'a yazdığı bir mektupta, insanların üzerinden meks uygulamasını kaldırmasını istemiştir.³⁶²

³⁵⁵ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 479, (1683).

³⁵⁶ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 479-480, (1685).

³⁵⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 479, (1684).

³⁵⁸ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 479-480, (1685); s. 475, (1661).

³⁵⁹ Kallek, "Meks", s. 584.

³⁶⁰ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 101; İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 383.

³⁶¹ Abdürrezzâk, **el-Musannef**, c. VI, s. 96; c. X, s. 334-335.

³⁶²; İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 101. "Ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. İnsanların eşyalarını (mallarını ve haklarını) eksiltmeyin. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın." (Hud: 11/85). Ayrıca bkz: Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 470, (1629); İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V s. 383.

“Allah’a yemin olsun ki, o gerçek bir meks (vergi) değil; Allah’ın “...İnsanların eşyalarını (ölçüde) eksik vermeyin (bahs). Düzeltilmesinden sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın...”³⁶³ ayetindeki bahs (eksik vermek)’tir. Kim malının zekâtını verirse ondan al. Kim de vermezse Allah hasîbtir, onu sorguya çekecektir”³⁶⁴ şeklinde ifade etmiştir.

Horasan’ın malî, dinî ve askerî işlerini yürüten valisi Cerrâh b. Abdullah, yeni binalar yapıp halka yeni vergiler yüklemiştir. Ömer b. Abdülaziz valinin bu uygulamasını hoş görmemiş, “yeni binaya da, bina vergisine de, elini Müslüman kanıyla boyayan adama da ihtiyacım yok” diyerek halktan vergi toplanmasını yasaklamıştır.³⁶⁵

Ömer b. Abdülaziz, Filistin âmili Abdullah b. Avf el-Kârî’den, Rafah’ta³⁶⁶ bulunan ve mekshâne (beytü’l-meks) adıyla anılan binayı yıkmasını, içinde bulunan eşyayı da ekin ekilmemiş bir arazide ufalayıp savurmasını istemiştir.³⁶⁷ Bir başka rivayete göre Ömer b. Abdülaziz, Abdülhamid b. Abdurrahman’dan, harâc vergisi olarak içinde halis altın bulunmayan veznü’s-seb‘adan başka bir şey almamasını istemiştir. Sikkelenmemiş altın ve gümüşten sikkeleme ücreti, eritilmemiş gümüşten eritme ücreti almamasını, Nevruz ve Mihricân günlerinde takdim edilen hediyeleri kabul etmemesini, harâc defterini yazma ücreti, zekât memurlarının kira masraflarını almamasını istemiştir. Yine burada İslam’â giren arazi sahiplerinden vergi alınmamasını istemiştir.³⁶⁸ Bunlarla birlikte mektup getiren elçilere verilen bağışları, mesken vergilerini ve nikâh vergilerini yasaklamıştır.³⁶⁹

³⁶³ A’râf: 7/85

³⁶⁴ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 383.

³⁶⁵ İbnü’l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 105.

³⁶⁶ M. A. Bakhit, “Rafah”, **The Encyclopaedia of Islam**, s. VIII, Leiden 1995, s. 385.

³⁶⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 470, (1630); İbnü’l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 113; İbn Kayyim el-Cevziyye, **Ahkâmu ehli’z-zimme**, (nşr. Subhî es-Sâlih), Beyrut, 1983, s. 149-150.

³⁶⁸ Bk. İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 374; Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569.

³⁶⁹ İbn Sa’d, **Tabakât** c. V, s. 374;

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİNDE DEVLET GİDERLERİ VE POLİTİKALARI

Ömer b. Abdülaziz şahsi malıyla devlet malını ayrı tutmuş, umuma ait eşyaları kullanmaktan imtina etmiştir. Umuma ait bir şeyi kullanması durumunda bedelini beytülmale ödemiştir.³⁷⁰ Gece halka ait işler yaparken beytülmalin lambasını, kendi işleriyle ilgilenirken şahsi mumunu yakmıştır.³⁷¹ Abdest aldığı ve guslettiği suyun ammeye ait mutfakta ısıtılmamasını emretmiştir. Amme mutfağında ısıtılan suyun bedeli olarak beytülmale odun koydurmuştur.³⁷² Devlet hazinesinden çıkarılmış olan bir koku önüne konulunca, burnunu tutmuş, koklamamaya çalışmıştır.³⁷³ Kendisine rahle alınmasını istedikten sonra getirilen rahlenin, beytülmalde bulunan bir tahtadan yapıldığını öğrenmiş, rahleye çarşıda yarım dinar fiyat biçilmesi üzerine beytülmale iki dinar koydurmuştur.³⁷⁴ Aynı şekilde Ömer b. Abdülaziz devlet gelirlerini gerekli yerlere sarf ederken son derece özen göstermiştir.

3.1. Zekât Gelirlerinin Sarfı

Ömer b. Abdülaziz, zekâtı hakkıyla aldığı gibi, hak edenler için sarf etmiştir. Zekât memurlarını tüm bölgelere göndererek, fakir bulunmadığı takdirde, toplanan gelire köle satın alıp azâd etmelerini istemiştir.³⁷⁵ Zekât hususunda yaptığı uygulamalar sebebiyle “Allah’a hamd olsun ki, onun farzlarından bir farzı eda etmeden beni öldürmedi” demiştir.³⁷⁶

“Zekâtı farz kılan Allah, onun müstahaklarını da tayin etmiştir. Zekât mutlaka alınacaktır. Bu konuda akrabalar kayırılmaz ve ehil olanlar da mahrum bırakılmazlar. Sonra bu zekât Müslümanlara verilir. Tabi ki onlar da zekâtı Allah’ın

³⁷⁰ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 383.

³⁷¹ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 383.

³⁷² İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 381, 385,400.

³⁷³ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 36; İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 368.

³⁷⁴ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 366.

³⁷⁵ Taberî, **Târîh**, c. VI, s. 569.

³⁷⁶ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 375.

emirleri doğrultusunda harcarlar. Halifenin görevi onu gereken yerlere harcamaktır”³⁷⁷ diyerek zekâtı yerine ulaştırma noktasındaki önemi belirtmiştir.

3.1.1. Zekâtın Sarf Yerleri

Ömer b. Abdülaziz’in, Hz. Peygamber ve Hz. Ömer’in zekâtla ilgili uygulamalarını aslıncı öğrenmek ve uygulamak üzere, onlardan kalan mektupları kendilerinde bulunan kişilerden istettiğini belirtmiştik. Ömer b. Abdülaziz mevzubahis yazılara ulaşarak, bu yazılarda belirtilen şekilde uygulamada bulunmuştur.

Zekâtın sarf yerleri hususundaki sünneti Ömer b. Abdülaziz’in emri üzerine İbn Şihâb şu şekilde yazmıştır:

“Zekâtın hisse ve sarf yerleri şöyledir. Zekât sekiz paydır. Bir hisse fakirlerin, bir hisse miskinlerin, bir hisse âmillerin, bir hisse müellefe-i kulübün, bir hisse kölelerin, bir hisse borçluların, bir hisse Allah yolunda savaşanların ve bir hisse de ibn-i sebilin hakkıdır.

Fakirlerin hissesinin yarısı ilk defa Allah yolunda gazaya çıkmış ve bundan dolayı da kendilerine atıyyelerden hisse ayrılmış fakirlere aittir. Bundan sonra bu durumda olanlardan zekât yardımı kesilir. Onların bundan böyle hisseleri feyden karşılanır. Fakirlerin hissesinin ikinci yarısı ise savaşa iştirak edemeyecek durumda olan sakat fakirlere aittir.

Miskinlerin hissesine gelince; bunun yarısı çalışamayacak durumda olan ve geçim imkanı bulamayacak halde olan miskinlere aittir. İkinci yarısı ise dilenen ve yiyecek isteyen miskinlerle kimsesi bulunmayan ve hapiste yatan Müslümanlara aittir.

Âmillerin hissesine gelince; bu konuda durum değerlendirmesi yapılır. Bunlardan her kim, vazifesini hakkıyla ve güvenilir bir biçimde yerine getirmişse yaptığı vazife ve topladığı zekât nispetinde kendisine hisse verilir. Yine onunla çalışan memurlarına da yaptıkları vazife ve topladıkları zekât göz önünde

³⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 96.

bulundurularak, gereğince hisse verilir. Bu hisseler (âmile ve zekâtın toplanmasında onunla çalışan memurlarına verilecek paylar) bu payın (âmillerin hissesinin) takriben dörtte biri kadardır. Bundan artan dörtte üç oranındaki miktar ise savaşa takviye birlik olarak veya öncü kuvvetler halinde iştirak edenlere verilir.

Müellefe-i kulübün hissesine gelince bu hisse kendilerine ilk olarak atıyye verilenlerle atıyyesiz olarak ve öncü birlikler içinde gazaya katılmış kimseler –ki bunlar da fakir kimselerdir- ve ne atıyyesi ne de hissesi olmayıp mescitlere devam eden ve kimseden dilenmeyen kimselerin hakkıdır.

Kölelerin hissesi de ikiye bölünür. Bu hisselerin yarısı Müslüman olduğunu söyleyen her mükâteb köleye aittir. Bunlar da bazı sınıflara ayrılırlar. Bunlardan fakih olanlar Müslümanlıkta fazilet ehlidir. Bunların dışında kalanların dereceleri de muhtelifdir. Bunların dereceleri her birinin ödemiş oldukları mükâtebe borcu ile zimmetinde kalan aynı cins borç ile tespit edilir. Bu hisselerin diğer yarısı ile Müslüman olup namazını kılan ve orucunu tutan her erkek ve kadın köle satın alınıp azat edilir.

Borçluların hissesine gelince: Bu üçe bölünür. Birinci hisse Allah yolunda malında, bineğinde ve mevlasında zarara uğrayarak borç altına girmiş, gerek nafakasını temin etmek ve gerekse borcunu ödemek için elinde ödünç para almaktan başka imkan bulamayan kimselerin hakkıdır. Diğer iki hisse ise savaşa iştirak edemeyecek durumda olan ve fakirliğe duçar olmuş, masiyet yolunda olmamak şartıyla borç altına girmiş olan borçlu kimselere aittir. Ayrıca bu kimsenin dininde –veya deyninde- adı kötüye çıkmamış bir kimse olmalıdır.

Allah yolunda savaşmanın hissesine gelince bunun dörtte biri bu hisselerin kendilerine tahsis edildiği (Allah yolunda savaşan) kimselere verilir. Dörtte biri de fakir olup öncü kuvvetlere katılan kimselerin hakkıdır. Bu hisselerin bir kısmı da sınır boylarında Allah yolunda cihad ederken muhtaç duruma düşmüş kimselere aittir.

İbn-i sebilin hissesi ise; yollar ve bu yollardan geçen yolcuların nispetine göre taksim edilir. İbn-i sebil barınacak yeri ve akrabası bulunmayan yolcudur. Bu durumda olan kimse, barınacak yer veya bir çıkış yolu buluncaya kadar yedirilir.

Bunların hakkı, kendilerine uğrayan ihtiyaç sahibi yolcuları ellerindeki imkânlar tükeninceye kadar yediren, barındıran ve bineklerin yem ihtiyacını karşılayan (yol güzergâhındaki) malum ve güvenilir mesken sahiplerine bırakılır.”³⁷⁸

3.1.2. Zekât Gelirlerinin Toplandığı Yerde Sarf Edilmesi

İslam devletlerinde, gelirler önce toplandığı bölgede dağıtılır, daha sonra ihtiyaç fazlası olan gelirler merkeze gönderilir. Merkez yönetimi bundan sonra, dengeleme sağlamak adına elinde bulunan gelirlerin uygun miktarını ihtiyaç içinde olan bölgelere gönderir. Zekâtını ferdi olarak vermek isteyen kimseler de evvela çevrelerinde ihtiyaç içinde olan kimselere vermekle mükelleftirler.

Ömer b. Abdülaziz toplanan zekâtın toplandığı bölgede sarf edilmesini, aynı mahalde bulunan zenginlerden alınıp oranın fakirlerine dağıtılmasını istemiştir. Nitekim vergi memurları Ömer b. Abdülaziz’in bu isteğini yerine getirmiş, zekâtın aynı bölgede toplanıp dağıtılması uygulamasını bütün mahallelerde gerçekleştirmişlerdir. Zekât toplama ve dağıtım işlemlerinden sonra, fakirlere ikişer ya da üçer pay düşmüş, bazı mahallelerde maddi ihtiyaç içinde olan hiçbir kimsenin kalmadığı görülmüştür.³⁷⁹ Bir rivayete göre, Ömer b. Abdülaziz Umân’daki hurma ve hububatın öşrünü oranın fakirlerine, sahradan gelen muhtaç, fakir ve yollarına devam edemeyecek durumda olan misafirlere dağıtması için Amr b. Abdillâh’a vermişti. Daha sonra Amr, Ömer b. Abdülaziz’e yazarak bu konuyla ilgili Basra valisi Adî b. Ertât’ın memuruna bu hurma ve yiyeceklerin ne olacağını sorduğunu; memurun ise bunları satıp parasını Adî b. Ertât’a getirdiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ömer, Adî b. Ertât’tan Uman’daki memurunun ona getirdiği hurma ve hububatın parasını Amr’a iade etmesini; onun da bu parayı, kendisine daha önce emredilen yerlere sarf etmesini istemiştir.³⁸⁰

Ömer b. Abdülaziz amillerine ilk olarak zekâtın yarısını yerinde harcamalarını, yarısını da merkeze kendisine göndermelerini yazmıştır. Fakat ertesi yıl bu fikrinden vazgeçerek, valilere, zekâtın tümünü yerinde harcamalarını

³⁷⁸ Bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 513-515, (1849); trc. s. 543-545.

³⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 106.

³⁸⁰ Belâzurî, *Fütûh*, s. 106, (238).

emretmiştir.³⁸¹ İlk emri gereğince Kûfe'den Rey'e taşınmış olan bir miktar zekât, Ömer b. Abdülaziz'in emriyle yeniden Rey'e iade edilmiştir.³⁸²

Ömer b. Abdülaziz'in zekât toplamakla görevlendirdiği İbn Cahzem'in naklettiğine göre, o, zekâtı topladıktan sonra fakirleri çağırarak zekâtı onlar arasında taksim etmiş, her birine ikişer üçer hisse vermiş, geriye hiçbir şey götürmemiş ve neticede bu bölgede ihtiyaç içerisinde olan hiçbir kimse kalmamıştır.³⁸³

Bununla beraber Ömer b. Abdülaziz, verimsiz bölgelerden toplanan zekâtlarla şayet o bölgenin ihtiyaçları tam olarak karşılanamıyorsa, malî yetersizlik içinde bulunan kimselere merkezden yardım göndermek suretiyle, ihtiyaçlarını karşılamıştır.³⁸⁴

3.2. Fey Gelirlerinin Sarfı

3.2.1. Fedek Arazisi

Hız. Peygamber'in savaşta elde ettiği ganimetlerden, taksim edilmeden önce seçip aldıkları veya savaşsız ele geçirilenlerin kendisine ait olduğu araziler savâfi diye isimlendirilmektedir.³⁸⁵ Savâfi kelimesi sözlükte "sahibi ölen, kaçan ya da miras bırakmadan ölenlerin arazilerinin devlet başkanı tarafından seçilmesi" şeklinde tanımlanmaktadır.³⁸⁶ Bu arazileri devlet başkanı ümmetin maslahatını gözeterek doğrudan tasarruf yetkisine sahiptir.³⁸⁷

İslam Tarihinde ilk savâfi örneği, Benî Nadir Yahudilerinin Medine'den sürgün edilmeleri, ardından boşalan arazilerin, Hız. Peygamber'in dilediği şekilde kullanacağı araziler haline gelmesidir. Bununla beraber Fedek ve Hayber'in fethi neticesinde bazı araziler Hız. Peygamber'in elinde bırakılmıştır. Benî Nadir arazisi Hız. Peygamber tarafından, kendi ihtiyaçları için, Fedek arazisi misafir ve yolcular

³⁸¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 526, (1901).

³⁸² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 527, (1905).

³⁸³ Koyuncu, *Ömer b. Abdülaziz ve Devri*, s. 77.

³⁸⁴ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 64-65.

³⁸⁵ Belâzurî, *Fütûh*, trc. s. 26.

³⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. XIV, s. 464.

³⁸⁷ Abdülmehdî Mısrî, *Arzu'l-savâfi*, Amman 1988, s. 54.

için ayrılmıştır.³⁸⁸ Hayber arazisinin üçte biri Hz. Peygamber'in ailesinin ihtiyaçları için ayrılmış, kalan üçte ikisi ihtiyaç sahibi Müslümanlara dağıtılmıştır.³⁸⁹ Hz. Peygamber'in vefatından sonra hanımları Hz. Osman vasıtasıyla Hz. Ebubekir'den, Hayber ve Fedek'ten miras isteyince, Hz. Aişe bu malların misafir ve yolcular için olduğuna, Hz. Peygamber vefat ettikten sonra da iş başına geçen kişinin tasarrufuna geçeceğine dair hadisi nakletmiştir.³⁹⁰

Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman halifelikleri esnasında, Fedek arazisini Hz. Peygamber gibi tasarruf etmişlerdir.³⁹¹ Muaviye halife olduğunda Fedek'i Mervan b. Hakem'e iktâ olarak vermiş, Mervan da arazinin yarısını Abdülmelik'e, diğer yarısını da Abdülaziz b. Mervan'a vermiştir.³⁹² Abdülaziz, kendi elindeki yarısını Ömer b. Abdülaziz'e vermiştir. Böylece arazi Ömer b. Abdülaziz, Velid ve Süleyman b. Abdülmelik'in malı haline gelmiştir. Ömer diğer iki kişiden, Fedek arazisinden sahip oldukları kısımları istemiş, onlar da kendisine hibe etmişlerdir.³⁹³

Ömer b. Abdülaziz halife olunca Fedek arazisinin durumu hakkında bir inceleme yaptırdı. Bu esnada bu araziden yaklaşık 10000 dinar gelir elde ediliyordu. Ömer b. Abdülaziz'den önce, Emevi ailesinin tasarrufundayken Fedek arazisinden beytülmale herhangi bir miktar intikal etmiyordu. Daha sonra Ömer b. Abdülaziz, Medine valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a bir mektup gönderdi. Mektupta, Fedek arazisini Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemindeki statüsüne döndürdüğünü söyledi ve bu araziyle ilgilenecek güvenilir bir kimseyi görevlendirmesini istedi.³⁹⁴

Emeviler döneminde özel mülk olarak kullanılan ve beytülmale herhangi bir mal intikal ettirilmeyen Fedek arazisini, Ömer b. Abdülaziz onların hakkı olduğunu

³⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

³⁸⁹ Yahyâ b. Âdem, **Kitâbu'l-Harâc**, s. 36-37; Belâzurî, **Fütûh**, s. 30.

³⁹⁰ Belâzurî, **Fütûh**, s. 42- 43. Hz. Fâtima'nın da Hz. Ebubekir'den Fedek'i istediğine dair rivayetlerle beraber, Hz. Fâtima'nın Hz. Peygamber'den Fedek arazini babasından istediği, Hz. Peygamber'in "Senin bunu benden istemen ve benim de sana vermeme doğru değildir" buyurduğuna dair rivayetler de mevcuttur. Bkz: Belâzurî, **Fütûh**, s. 44-45; İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

³⁹¹ İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

³⁹² İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

³⁹³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 388, İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

³⁹⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s.388-389; Belâzurî, **Fütûh**, s. 41-48; İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 131.

düşünerek ehlibeyte vermiştir. Fedek arazisinin yıllık gelirini Hâşimoğulları arasında dağıttırmiştir.³⁹⁵

3.2.2. Hz. Peygamber'in Akrabalarına Humustan Pay Verilmesi

Ömer b. Abdülaziz, gayrimüslimlerden elde edilen fey gelirlerinden Hz. Peygamber'in akrabaları için olan payın kendilerine iade edilmesi için büyük uğraş göstermiştir. Hz. Peygamber'in akrabalarından maksat, Hâşimoğulları ve Muttaliboğullarıdır. İbn Sa'd'ın **Tabakât**'ında yer alan rivayetlerden yola çıkarak Ömer b. Abdülaziz'in Medine valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'a yazarak Hâşimoğullarına dağıtılmasını istediği humusun taksimatında nasıl bir yol izlediğini anlayabiliriz. Bunlara göre, Ömer b. Abdülaziz halife olduğu vakit, öncelikle Râşid Halifelerin bu hususta neler yaptıklarını araştırmıştır. Medine valisinden, Hz. Peygamber döneminde ele geçirilmiş olan arazilerin durumları hakkında araştırma yapmasını, arazilerin, Hz. Peygamber'in şahsına ait olan savâfi arazi mi yoksa Allah ve Rasulü'nün hissesi olan humus mu olduğunu belirlemesini istemiştir. Yapılan araştırmanın sonunda Hayber kalelerinden biri olan Ketîbe'nin,³⁹⁶ Hz. Peygamber tarafından Allah hakkı olarak ayrılmış olduğu anlaşılmıştır.³⁹⁷ Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz, Ebû Bekir b. Hazm'ın, belirli bir miktarda parayı (bir miktarı da Ketîbe'den alınacak şekilde) Hâşimoğullarına dağıtmasını istemiştir.³⁹⁸ Para dağıtımında kadın, erkek ve çocuk farkı gözetmeden herkese aynı miktarda para vermiştir. Muttaliboğullarını da Hâşimoğullarından kabul ederek onlara da para verilmesini istemiştir. Abdülmuttaliboğulları kadınlarına bu paradan vermiş, aileden olmayıp bu ailede evli olan kadınlara ise vermemiştir. Ebû Bekir b. Hazm bu dağıtımda herkese elli dinar vermiştir.³⁹⁹

³⁹⁵ Şehâbeddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, **Mucem'ul-büldân**, c. IV, Beyrut, ts., s. 238-240; Ağırakça, **Ömer b. Abdülaziz**, s. 135; Fedek arazisinin Ömer b. Abdülaziz'den sonraki durumu için bkz: Yâkût, **Mucem'ul-büldân**, c. IV, s. 240.

³⁹⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 389-390.

³⁹⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 389.

³⁹⁸ Ömer b. Abdülaziz'in Hâşimoğullarına dağıtılmak üzere gönderdiği para 4000 veya 5000 dinar kadardı. Ebû Bekir b. Hazm'ın bu paraya ilave yaparak 10000 dinara tamamlamasını istemiştir. Bkz. İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 389-390.

³⁹⁹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 389-392.

Ömer b. Abdülaziz, halife olunca ilk olarak Ehl-i Beyt'e taksimat göndermiştir. Onlara üç bin dinar dağıtılmıştır. Ömer b. Abdülaziz ayrıca eline onların hakkı olan bir para geçerse kendilerine ileteceğini beyan etmiştir.⁴⁰⁰

Ömer b. Abdülaziz'in, kendinden önce halife olan Velid b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik ile Hz. Peygamber'in yakınlarına humus verilmesi meselesini görüşmesine rağmen, Muaviye devrinden Ömer b. Abdülaziz'e kadar geçen süre zarfında kendilerine humustan bir pay verilmemiştir.⁴⁰¹ Ömer b. Abdülaziz'in onları bu denli önemsemesi, bu aileye mensup kimseler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Fatıma bt. Hüseyin memnuniyetini Ömer b. Abdülaziz'e gönderdiği teşekkür ve dua içeren mektubuyla ifade etmiştir.⁴⁰²

3.2.3. Devlet Memurlarına Bağlanan Maaşlar

Ömer b. Abdülaziz halife olduktan sonra, daha önceki alışkanlıklarını bırakmıştır. Halife olmadan önce kıymetli elbiseler giyerken, halife olduktan sonra, israf olur düşüncesiyle ucuz elbiseler giymeye başlamıştır.⁴⁰³ Rivayete göre bir elbise, bir sarık, bir gömlek, bir kaftan, bir kadife elbise, bir çift ayakkabı ve bir ridâdan oluşan elbiselerinin toplam fiyatı on iki dirhem olarak takdir edilmiştir. Kimi zaman yamalı gömlek giymiş⁴⁰⁴ sahip olduğu bir tek ridâyı cumadan cumaya değiştirmiştir.⁴⁰⁵ Biri yıkanıldığında giyeceği ikinci bir elbisesi,⁴⁰⁶ sahip olduğu katırın yem ihtiyacını karşılayacak miktarda parası olmamasına rağmen⁴⁰⁷ kendisi için günlük iki dirhem maaş belirlemiştir.⁴⁰⁸

Ömer b. Abdülaziz kendisi için bu denli cüzi miktarda maaş belirlemişken vali ve vergi memurlarına bir yıl için en azı yüz dinar olmak üzere üç yüz dinar gibi yüksek bir meblağda maaş bağlatmıştır. Valilere bu denli yüksek maaş bağlamasının

⁴⁰⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 391. Fâtıma bt. Hüseyin'den gelen mektup üzerine Ömer b. Abdülaziz Fâtıma'ya bir elçi vasıtasıyla dilediği kimselere yardımda bulunması için 500 dinar göndermiştir. Bkz: İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 391.

⁴⁰¹ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 392.

⁴⁰² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 388-392.

⁴⁰³ İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 71.

⁴⁰⁴ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 402.

⁴⁰⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 401.

⁴⁰⁶ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 345; İbnü'l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 181-182.

⁴⁰⁷ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 382.

⁴⁰⁸ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 163-164

sebebini ihtiyaç içinde kalıp devlet malına yan gözle bakmamaları olarak ifade etmiştir.⁴⁰⁹ Ayrıca memurların kendilerini halkın hizmetine verebilmeleri için bu oranda maaş vermiştir.⁴¹⁰ Bunlarla beraber devlet işlerinde çalışan görevlilerin hediye kabulünü yasaklamıştır. “Bir memur, görevli bulunduğu yerde ticaret yapamaz. Ticaretle uğraşan yetkili istemese dahi bir takım ayrıcalıklardan yararlanacak ve başkalarının zorlukla kazanabileceği şeyleri rahatça elde edecektir” demiştir.⁴¹¹ Kendisi de bu şekilde davranmıştır. Örneğin elma yemek istediği halde yeterli miktarda parası olmadığı için alamayan Ömer b. Abdülaziz’e bir kilise ziyaretinden sonra elma gönderilmişti. Ömer b. Abdülaziz ise bunu yemekten imtina etmişti. Yanında bulunanların Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in hediye kabul ettiklerini söylemeleri üzerine, onlara verilenlerin hediye, onlardan sonrakilere verilenlerin rüşvet olduğunu ifade etmişti.⁴¹²

Ömer b. Abdülaziz, halife olduğu zaman yaptığı konuşmada haksızlıkların ortadan kaldırılması ve tasarruf edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴¹³ Ömer b. Abdülaziz’den önceki idareciler, öşür ve zekât mallarından Allah Resulünün mescidini Cuma günleri tütsülerler; Ramazan ayında da koku sürerlerdi. Ömer b. Abdülaziz halife olunca bu uygulamaların israf olduğu düşüncesiyle tütsülemenin bırakılmasını ve eskiden yapılan kokulama işlemlerinin yok edilmesini emretmiştir.⁴¹⁴

Ömer b. Abdülaziz valilerine, israftan uzak durmaları ve idareli olmaları için özellikle kırtasiye masraflarından bahsederek yazılar göndermiştir. Beytülmalden gönderilen kâğıt tomarlarının tasarruf edilmesi için küçük kalemle ve satırların aralarının sıklaştırılarak yazılmasını istemiştir. Rivayete göre kendi yazdığı mektuplar da bir karış veya o civarda olmaktadır.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Yeniçeri, **İslâm’da Devlet Bütçesi**, s. 306.

⁴¹⁰ Yeniçeri, **İslâm’da Devlet Bütçesi**, s. 314.

⁴¹¹ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 400; Abdüssettar eş-Şeyh, s. 303.

⁴¹² İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 376-377; İbnü’l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 189-190.

⁴¹³ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 395-396.

⁴¹⁴ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 399.

⁴¹⁵ İbn Sa’d, **Tabakât**, c. V, s. 400; İbnü’l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 88.

3.2.4. Müslüman Halka Yıllık Olarak Verilen Atıyyeler

Devlet memurları için ayrılan maaşların haricinde, Müslümanlara yıllık olarak verilen atıyyeler üzerinde de durmak gereklidir. İkinci halife Ömer b. el-Hattâb, Hz. Peygamber tarafından temeli oluşturulan divan müessesesini geliştirerek bütün Müslümanlara düzenli ve devamlı maaş bağlamıştır. Ömer b. el-Hattâb divandan atıyyeleri hangi sıralamayla vereceğini şu şekilde açıklamıştır: “Ben önce atıyyeleri vermeye, Rasulullah’ın zevcelerinden başlıyorum. Sonra ilk Muhacirler, daha sonra, Mekke’den çıkarılan, evlerinden mallarından mahrum bırakılan arkadaşlarımdan, bundan sonra da, Muhacirlerden önce Medine’yi yurt edinmiş ve gönülleri iman ile dolmuş Ensardan başlıyorum. Kim hicret etmekte acele etmişse, atıyye de ona çabuk verilecektir. Kim de hicret etmekte gecikmişse, atıyye de ona gecikerek verilecektir. Kimse, devesinin çöktüğü yerden başkasını suçlamasın.”⁴¹⁶ Ayrıca Hz. Ömer fey gelirlerinden yıllık atıyyelerle beraber her bir kimseye aylık iki cerîb⁴¹⁷ yiyecek verilmesine karar vermiştir.⁴¹⁸

Ömer b. Abdülaziz zamanında da divanlardan fakir zengin herkes senede bir kendine düşen maaşı almışlardır. Ömer b. Abdülaziz insanlar arasında ayırım yapmadan hem Araplara hem de mevâliye eşit oranda atıyye vermiştir.⁴¹⁹ Yalnız, azâd edilmiş olan köleler istisna edilmiş, her birine yirmi beş dinar verilmiştir.⁴²⁰ Yakın zamanda tutuklanmışların maaşının çocuklarına verilmesini emretmiş; gelmesinden umut kesilenlerin maaşlarının dönünceye veya ölüm haberi gelinceye dek saklanmasını veya tayin edilen bir vekile ödenmesini istemiştir.⁴²¹ Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm’a yazarak herkese bir pay verirken tüccarları hariç tutmasını istemiştir. Mevzubahis mektupta belirtilen, tüccarlara atıyyeden pay ayrılmaması meselesi hakkında, tacirlerin Müslümanların işlerini düzeltme işinden uzak durup

⁴¹⁶ Mustafa Fayda, “Hz. Ömer (r.a) Devri”, Kenan Seyithanoğlu (Ed.), **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul 1986, c. II, s. 147.

⁴¹⁷ Cerîb: Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsü. Bir cerîb 132 litredir. Bkz: Mustafa Fayda, “Cerîb”, **DİA**, c. VII, s. 402.

⁴¹⁸ Mustafa Fayda, a.g.m., s. 172.

⁴¹⁹ İbnü’l-Cevzî, **Sîretü Ömer**, s. 107.

⁴²⁰ İbn Sa’d, c. V, s. 345.

⁴²¹ İbn Sa’d, c. V, s. 257.

kendi işleriyle alakadar oldukları belirtilerek, Ömer b. Abdülaziz'in bu görüşünün, isabetli olduğu rivayet edilmektedir.⁴²²

Devletin Müslüman ve gayrimüslim tebaadan temin ettiği zekât, cizye, harâc gibi gelirler, bilindiği gibi devlet bütçesinin ana kaynağını teşkil etmektedir. Bu gelirler devlet tarafından halkın tüm tabakalarının faydalanacağı hizmetler için en uygun şekilde sarf edilir. Düşük gelirliler ve ihtiyaç sahibi olanlara devamlı maaş tahsis edilir. Bunların yeterli olmadığı durumlarda belli ihtiyaçlar için belli ödemelerde bulunulur. Ömer b. Abdülaziz tüm tebaanın refah içinde yaşayabilmesi için valilerine malî konularda serbest hareket etme hakkı tanıdı. Elbette valilerin yaptıkları harcamaları ince hesaplara kadar kontrol etmekte, sıkıntı yaşanan durumlarda inceleme heyeti göndererek durum değerlendirmesi yapılmasını da sağlamaktaydı.

Ömer b. Abdülaziz erkeklere atıyye olarak en yüksek oran olan ikişer bin dirhem takdir etmiş ve bu meblağın verilmesini emretmiştir.⁴²³ İnsanların ölen yakınları için atıyye almalarının doğru olmadığını belirterek, ölenlerin ilgili kuruma bildirilmesini istemiştir. Bununla beraber ailelerin yeni doğan çocuklarını da bildirmelerini istemiştir. Yeni doğan çocuklara beytûlmalden uygun gördüğü oranda bir pay takdir ederek atıyyelerini vermiştir. Ömer b. Abdülaziz çocukların tahsisattan pay alma zamanını süttan kesilme çağı olarak belirlemiştir. Ebû Ubeyd, **Kitâbu'l-Emvâl**'inde Ömer b. Abdülaziz'in süttan kesilmiş çocuklara tahsisat bağlarken aralarında kura çekmiş olduğuna dair bir haberi yalanlayan bir başka rivayeti zikrederek, onun, çocuklara süttan kesilir kesilmez beytûlmalden maaş bağladığını belirtmektedir.⁴²⁴

Ömer b. el-Hattâb zamanında her doğan çocuğa onar dinar tahsis edildiği, çocuklar büyüdükçe, verilen para miktarının arttığı; Hz. Ömer'in, çocukların ergenlik çağına geldiğinde, kendilerine maaş bağlanan kimselerin arasına alınması talimatını verdiği bilinmektedir. Bu uygulamayı, Muaviye, yalnızca çocuklar süttan kesilince

⁴²² İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 345-346.

⁴²³ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 346.

⁴²⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 224, (589).

atıyye vermek şeklinde değiştirmiş, Abdülmelik b. Mervân ise, çocuklara verilen tahsisatı tümüyle kaldırmıştır.⁴²⁵

Çocuklara beytülmalde maaş bağlanması meselesinde, çocukların süttten kesilmiş olmasına önem verildiği görölmektedir. Rivayete göre bir kadın, yeni doğan çocuğuna tahsisat yapılması için Ömer b. Abdülaziz'e başvurmuştu. O ise, çocuklarından herhangi birine süttten kesilmeden evvel tahsisatta bulunmamış olduğunu söyleyerek, kadının isteğini geri çevirmiştir.⁴²⁶

Ömer b. Abdülaziz halife olunca yalnızca uygun gördüğü muhtaç kimselerin çocuklarına atıyye verdirmiştir.⁴²⁷ Ömer b. Abdülaziz'e göre, çocuğun bakımı babası tarafından karşılanır; çocuğun babası yok da malı varsa çocuk için yapılacak masrafın buradan karşılanması gerekmektedir. Bundan dolayı Ömer b. Abdülaziz muhtaç durumda olan çocukların bakımı için gereken paranın beytülmalde karşılanmasını istemiştir.

İbn Sa'd'ın **Tabakât**'ında Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'den nakledilen rivayetlerin birinde babasına Ömer b. Abdülaziz zamanında süttten kesildiği çağda bir dinar ve ertesi sene de bir dinar olmak üzere iki dinar atıyye verildiği; bir diğerinde amcasının Ömer b. Abdülaziz'in halife olduğunda üç yaşında olduğu ve bu yaşta ona üç dinar atıyye verildiği ifade edilmektedir.⁴²⁸ Bu rivayetlerden Ömer b. Abdülaziz zamanında da çocuklar büyüdükçe kendilerine verilen atıyye miktarının arttığı anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülaziz'in insanlara yiyecek yardımı yaparken herkese eşit miktarda dağıttığı, bu dağıtımda kişi başına en fazla dört buçuk irdeb⁴²⁹ düştüğü

⁴²⁵ Belâzurî, **Fütûh**, s. 643.

⁴²⁶ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 225, (596).

⁴²⁷ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 226, (599).

⁴²⁸ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 346-347.

⁴²⁹ Hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsü. İrdeb, diğer ölçü birimleri gibi bölge, zaman ve ölçülen şeyin cinsi ve vasfına göre farklı değerler aldığından, günümüzdeki karşılığını belirlemek zordur. İslam hukukçuları tarafından, diğer ölçü birimleri cinsinden karşılığı belirlenmeye çalışılmış, bu konuda farklı görüşler ileri sürölmüştür. Farklılıkların yol açtığı kargaşanın önlenmesi adına, Mısır'da 1835 yılında Kahire irdebi standart olarak belirlenmiştir. 28 Nisan 1891 tarihli bir genelgeye göre 1 irdeb=3072 kırat=198 litredir. Bkz: Cengiz Kallek, "İrdeb", **DİA**, c. XXII, İstanbul 2000, s. 440.

rivayet edilmektedir.⁴³⁰ Buradan, Ömer b. Abdülaziz'in yiyecek yardımı için uygun miktarı belirlediğini; sonra insanların maddi durumları, ailelerindeki kişi sayısı gibi etmenleri hesaba katarak, aynı oranda belirlenmiş olan bu paydan, uygun gördüğü kimselere bir, iki veya üç pay vermiş olabileceğini ifade etmek doğru olacaktır.

Ömer b. Abdülaziz Yezîd b. Husayn'a yazdığı mektupta, önce askerlere daha sonra yerleşik hayat yaşayan şehir ve köy ahalisine maaş bağlanarak, atıyyelerin verilmesi hususunda gerekli itinanın gösterilmesine dikkat edilmesini istemiştir.⁴³¹ Ömer b. Abdülaziz'den önce de bu duruma dikkat edildiği görülmektedir. Bir rivayete göre, bedevilerden bazı kimseler Ebû Ubeyde'den kendilerine yiyecek yardımında bulunmasını istemişlerdi. Ebû Ubeyde ise yerleşik hayat yaşayanlara vermeden onlara yiyecek veremeyeceğini söylemiştir.⁴³² Ömer b. Abdülaziz, insanları çöl bedevilerinden sakındırmaktadır. Onların, Müslümanların meclislerinde bulunmadıklarını ve toplantılarına katılmadıklarını ifade etmek suretiyle diğer Müslümanlar tarafından yerine getirilen sorumlulukların bunlar tarafından hafife alındığını, hatta hiç yerine getirilmediğini vurgulamakta, bu sebeple belirli şartlar haricinde onlara beytülmalden atıyye verilmeyeceğini söylemektedir.⁴³³

Hz. Ömer, savaşın eş ve çocukları ile onların soyundan gelenlere onar dinar maaş bağlamıştı. Hz. Osman ve ondan sonra gelen valiler de aynı şekilde devam edip bu hususu ölen kimsenin atâ almayan varislerine miras yoluyla intikal eden bir hak olarak kabul ettiler. Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine kadar bu şekilde devam etti.⁴³⁴

Ömer b. Abdülaziz halife olduğu zaman, kendisinden önceki halifeler zamanında mevcut olan, atıyye verilen kimselerin haklarının, ölümlerinden sonra mirasçılara devretmesi uygulamasını kaldırmak istemişti. Buna karşılık atıyye verme işlemini ise umumileştirmeyi düşünmüştü. Bu görüşü hakkında görüşüne güvendiği kişilerle istişare edince bu fikirden vazgeçti. Çünkü insanların Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği bitince, bu uygulamayı devam ettirmemeleri ihtimali vardı.

⁴³⁰ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 347.

⁴³¹ Belâzurî, **Fütûh**, s. 642.

⁴³² Belâzurî, **Fütûh**, s. 642.

⁴³³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 214-215, (561).

⁴³⁴ Belâzurî, **Fütûh**, s. 643.

Daha sonra gelen kişilerin, atıyyelerin veraset yoluyla mirasçılara devretmesi uygulamasını kaldırmaları; atıyyelerin tüm halka dağıtılarak umumileşmesi kaydına uymamaları kuvvetle muhtemeldi. İşte bu sebeple aldığı karardan vazgeçmiştir.⁴³⁵

Kaynaklardan öğrendiğimize göre devleti bütün imkânları ile halkın hizmetine ve güvenliğine tahsis eden Ömer b. Abdülaziz divanlardan maaşlar dağıtıldıktan sonra artan gelirleri, fakir gençlere evlenme yardımı olarak kullanmış ve insanların israf veya başka türlü bir günden kaynaklanmayan borçlarını ödemek için harcamıştır.

Ömer b. Abdülaziz'in âmillerine borçluların borçlarının ödenmesiyle ilgili yazdığı yazı üzerine; borçlunun nitelikleriyle ilgili bilgileri öğrenmek adına kendisine sorular sorulmuştu. Ömer b. Abdülaziz'den bu konuda bize gelen rivayetlerden anladığımız kadarıyla; evi, hizmetlerini görececek kimsesi, üzerinde cihad edeceği atı ve geçimini sağlayacak kadar malı olan Müslüman biri borçlu ise bu kişinin borcu beytülmalde ödenmelidir.⁴³⁶ Ömer b. Abdülaziz, borçlularının borçlarının ödenmesi için beytülmalde ayrı bir fon açmıştır. Borçlu olarak ölenlerin borçlarının ödenmesini valilerden istemiştir.⁴³⁷

Bilindiği gibi İslam devletinde zekât gelirleri ve ganimetlerden alınan 1/5'lik payın çoğunluğu ihtiyaç sahibi olanlara tahsis edilmiştir. Nitekim bu husus Kur'an'ın ilgili ayetleriyle belirlenmiştir.⁴³⁸ Ömer b. Abdülaziz zekât, fey, ganimet ne çeşit vergi varsa hepsini hazineye birbirinden ayrı yerlere koydurmuştur.⁴³⁹ Bu uygulamayla vergilerin birbiriyle karışmaması ve hangisinin hangi giderler için kullanılacağına daha kolay tespit edilmesi hedeflenmiş olmalıdır.

3.2.5. Eğitim-Öğretim İçin Yapılan Harcamalar

Ömer b. Abdülaziz zamanında beytülmalde eğitim ve öğretim alanlarındaki faaliyetler için yapılan harcamalarda titizlikle durulduğunu görmekteyiz. Ömer b.

⁴³⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 226, (600).

⁴³⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 495, (1752).

⁴³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 527.

⁴³⁸ Bkz. Enfâl: 8/41, Tevbe: 9/60.

⁴³⁹ Abdüssettar eş-Şeyh, *Ömer b. Abdülaziz: Hâmisü'l-hulefâi'r-Râşidîn*, Dimaşk 1992, s. 303.

Abdülaziz, Humus valisine gönderdiği bir yazıda Kur'an tilaveti ve hadis ilimlerini tahsil edenlere beytülmalen yeteri kadar maaş ödenmesini ve yine camilerde fıkıh ilmi tahsil edenlere yüzer dinar verilmesini istemiştir.⁴⁴⁰ Ömer b. Abdülaziz merkezden uzakta ikamet eden halka öğretmenler göndermiş, bu kişilere de maaş tahsis etmiştir. Verilen maaşı kabul edenleri onamış, bu işi herhangi bir ücret almadan yapmak isteyenlerin de sayısının çoğalmasını dilediğini ifade etmiştir.⁴⁴¹

Ömer b. Abdülaziz Harran'daki eğitim müesseselerini organize etmiş, Yunan tıp geleneklerinin geliştiği İskenderiye'den tıp ekollerini alıp Antakya ve Harran şehirlerine taşımıştır. Ömer b. Abdülaziz zamanında Mısır ve Bizans'tan birçok kitap getirilerek Şam'da büyük bir kitaplık kurulmuştur.⁴⁴²

3.2.6. Halkın İhtiyaçlarının Karşlanması

Ömer b. Abdülaziz, beytülmalen ödeme yapacağı vakit valilerine yazdığı yazılarda, -sıralama yapacak olursak- önce askere atıyyesinin verilmesini, bundan sonra Müslümanların maddi yetersizlikten mehir veremediği için evlenemeyenlerinin evlendirilmesini istemiştir. Daha sonra, arta kalan paradan borçluların israf, sefeh ve gūnahtan kaynaklanmayan borçlarının ödenmesini, son olarak da para yine artarsa gayrimüslim tebaanın durumlarının iyileştirilmesini istemiştir. Kimin ödeyemediği borcu varsa, beytülmalen ödenmesi; evlenip mehir vermeye gücü yetmeyenlerin mehirlerinin yine beytülmalen ödenmesi talimatını vermiştir.⁴⁴³ Eğer ayrıca bir başka isteği varsa, bu isteğinin beklenmeden yerine getirilmesini, yapılmasını istediği harcamanın mahiyetini valilere yazarak belirtmiştir.⁴⁴⁴

Ömer b. Abdülaziz devrinde maddi durumu iyi olmadığı için dilenen insanlara yardımda bulunularak durumlarının düzeltilmesi, Kâbe çevresinde dolaşan aç çocukların doyurulması için çalışmalar yapılmış, fakir kimseler gözetilmiştir.⁴⁴⁵ Ömer b. Abdülaziz, halktan büyük zarara uğrayan kimselerin zararlarının

⁴⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 115; Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 320.

⁴⁴¹ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 183.

⁴⁴² Hittî, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, c. II, s. 399

⁴⁴³ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 64.

⁴⁴⁴ İbn Sa'd, c. V, s. 371.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 94

karşılanmasını istemiştir. Henüz ekmiş olduğu tarlasının Şam bölgesi askerleri tarafından tahrip edildiğini söyleyen bir çiftçinin zararının karşılanması için 10000 dirhem ödenmesini emretmiştir.⁴⁴⁶

Hacca gitmek isteyenlere belirli miktarda yardımda bulunulmasını,⁴⁴⁷ hacıların geçtiği yollarda görevlilerin bulundurulmasını, hac yolcularının borçlarının ödenmesini istemiştir.⁴⁴⁸ Yanına getirilen bir hırsız, kendisini çalmaya iten sebepleri öğrenince mazur görmüş ve kendisine bir miktar para verilmesini emretmiştir.⁴⁴⁹

Ömer b. Abdülaziz hastaların ve sakat kimselerin hayatlarını kolaylaştırmak adına yardımlarda bulunmuştur. Basra'da bulunan fakirlere ayda üçer dirhem maaş bağlamıştır. Müzmin hastalara ise ellışer dirhem maaş bağlamıştır.⁴⁵⁰ Ömer b. Abdülaziz, hilafette bulunduğu zaman diliminde ganimetlerin beşte bir payından olmak üzere devletin elinde bulunan kölelerden, iki kötürüm ve iki müzmin hastanın hizmetini görmesi için bir köle, gözleri görmeyen kimseler için de yedici kimseler belirlemiştir. Kendi kendine dolaşabilen ve yedici olmayan bir âmâya yedici parasının haricinde otuz beş dinar (yıllık) verilmesini istemiştir.⁴⁵¹

Ömer b. Abdülaziz valilerinden, gayrimüslimlerden maddi güçlük çeken çiftçilerin arazilerini işleyebilmelerine imkân sağlayacak nispette uygun miktarda para vermelerini istemiştir. Maddi sıkıntı içinde olanlara devlet eliyle sağlanan bu yardım, uzun vadeli olarak veriliyordu ve faiz istenmiyordu. Ömer b. Abdülaziz, valilerine gönderdiği yazılarda bu ödeneğin geri ödemesinin en erken bir iki sene sonra alınması gerektiğini belirtmektedir.⁴⁵² Ömer b. Abdülaziz'in, gelişimlerini hızlandırmaları için tebaasına bu gibi imkânlar sağlaması, onların maddi durumlarının güçlenmesi için yapacakları çalışmaları desteklediğini ve hayat standartlarının daha kaliteli hale gelmesini önemseydiğini göstermektedir.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 79.

⁴⁴⁷ Taberî, *Târîh* c. VI, s. 569.

⁴⁴⁸ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 65-66.

⁴⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer*, s. 79.

⁴⁵⁰ Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi*, s. 326.

⁴⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 371.

⁴⁵² İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 64-65.

Ömer b. Abdülaziz tarafından gayrimüslimler için böyle bir imkân sağlanmış olduğuna göre, Müslüman halkın kuvvetlenmesi için de bu gibi yardımların yapıldığı muhakkaktır.⁴⁵³ Nitekim maddi imkânı olmayan Müslüman ahaliye evlilik ve borçların ödenmesi konularında yardımda bulunulduğunu⁴⁵⁴ belirtmiştik. Ömer b. Abdülaziz'in emriyle Müslümanlara beytülmalden yapılan bu tür yardımların geri alınmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Ömer b. Abdülaziz Müslümanların beytülmalinde Müslümanların belli bir hak sahibi olduklarını vurgulamaktadır.

3.2.7. Yolcular İçin Yapılan Harcamalar

Ömer b. Abdülaziz, Ömer b. el-Hattâb'ın yaptığı gibi yollarına kendi imkânlarıyla devam edemeyecek olan yolcular için misafirhaneler kurmuş, yol güzergâhlarında para, gıda maddeleri ve çeşitli eşyalar bulundurmuştur. Miskinler, fakirler ve yolda kalmışlar için aşevleri yaptırmış bu aşevlerinden kendi hane halkının yiyecek almasını yasaklamıştır.⁴⁵⁵ Ömer b. Abdülaziz Semerkand valisi Süleymân b. Ebu's-Sırrî'ye yazarak uygun görülen yerlere hanlar yaptırılmasını, buralarda Müslüman yolcuların ve onların hayvanlarının bir gün bir gece, hasta olanların iki gün iki gece karşılıksız misafir edilmesini istemiştir. Yolda kalan kimselerin yollarına devam edebilmeleri için gerekli ne gibi ihtiyaçları varsa verilerek gitmek istedikleri yere varmalarının sağlanmasını emretmiştir.⁴⁵⁶

Elbette yapılan bu han ve ahırlardan hem Ömer b. Abdülaziz zamanında hem de daha sonraki zamanlarda posta teşkilatı mensupları istifade etmiş olmalıdırlar. Geçtikleri güzergâhlarda bulunan misafirhanelerde kendileri ve hayvanları için barınma imkânı bulan posta teşkilatı mensuplarının, çeşitli bölgelerden topladıkları resmi ve halk meseleleriyle ilgili haberleri, halifeye daha rahat ve daha hızlı bir şekilde getirmiş olduklarını tahmin edebiliriz.

⁴⁵³ Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 220-221, 236-249

⁴⁵⁴ İbn Abdülhakem, **Sîretü Ömer b. Abdülaziz**, s. 64.

⁴⁵⁵ İbn Sa'd, **Tabakât**, c. V, s. 378-379.

⁴⁵⁶ Belâzurî, **Fütûh**, s. 599-600, (1004); Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 345.

Ayrıca ticaret yapan insanlar için geçilen yol güzergâhlarının ihtiyacı karşılar nitelikte ve güvenli olması, pek çok kimsenin ticarete yönelmesine, dolayısıyla maliyenin kuvvetlenmesine olanak sağlayan hususlardan biridir.

3.2.8. Arazi Üzerindeki Tasarruflar

3.2.8.1. İhyâ

İslam Hukukunda sahipsiz ve işlenmemiş yani mevât⁴⁵⁷ arazilerin işlenmesi ve imar edilmesini ifade etmek üzere ihyâ kelimesi kullanılmıştır. Bu tabir bazen ‘ihyâu’l-mevât’ olarak da ıstılahta yerini bulmuştur. Konu klasik dönem fıkıh literatüründe ve emvâl harâc literatüründe bu başlık altında ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Ömer b. Abdülaziz toprakların ihyâ ve imar edilmesi gerektiğini her fırsatta vurgulamış ve gerekli çalışmaları yapmıştır. Devletin, âtıl, iş görmeyen toprakların ziraate elverişli hale getirilmesine ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaç dolayısıyla bu meseleyi düzenlemek ve teşvik etmek yoluyla, devlet bu toprakları uygun gördüğü kimselere ikta olarak verebilir. Bu hususta, verim alınamayan arazileri ihyâ ve imar ederek ziraate elverişli hale getirmek, uzun süre âtıl bırakmamak kaydı vardır.⁴⁵⁸

Ömer b. Abdülaziz için âtıl vaziyette bulunan, kullanılmayan, kendisinden yararlanılmayan ve sahipsiz olan mevât arazileri diriltmek, bu alanlarda yatırımda bulunmak vergi tahsildarı olmaktan öte bir değerdedir. Ona göre bu arazileri ıslah etmek suretiyle işler hale getirmek, devlet ekonomisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bu sebeple arazilerin boş bırakılmaması için valilerine genelgeler göndermiştir. Arazinin harabe halinde kalmaması için üçte bire, dörtte bire, beşte bire ve hatta onda bire kadar kiraya verilebileceğini söyleyerek buna teşvik etmiştir.⁴⁵⁹ Toprağın boş kalmaması hususu son derece önem arz ettiğinden kira yoluyla ekilmeyen toprak bağış olarak verilmek suretiyle ekilmesi sağlanmalıdır. Bu

⁴⁵⁷ Halil Cin, “Arazi”, **DİA**, c. III, Ankara 1991, s. 344; Hamza Aktan, “İhyâ”, **DİA**, c. XXII, s. 7-8.

⁴⁵⁸ Kal‘acı, **Fıkhü Ömer b. Abdülaziz**, s. 131-134.

⁴⁵⁹ Yahyâ b. Âdem, **Kitâbü’l-harâc**, s. 59, (195); Kardâvî, **İslam’da Helal ve Haram**, trc: Mustafa Varlı, Ankara, ts, s. 306.

şekilde de ekilmesine imkân sağlanamıyorsa devlet hazinesinden harcamada bulunularak, toprak işler hale getirilmelidir.⁴⁶⁰

Emeviler devrinde Irak'ta görev yapan valilerin, bölgelerinde zirai alanlar açabilmek için bataklıkları kurutma çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Bu çalışmalar Ömer b. Abdülaziz devrinde de yapılmıştır. Ömer b. Abdülaziz toprakların ıslah edilmesi, bakımı, kullanılmayan toprakların kullanıma hazır hale getirilmesi için yatırımlar yapılmasını gerekli görmüştür. Bu amacı doğrultusunda valilerine emirler vermiş, emirlerinin uygulanıp uygulanmadığını takip etmiştir. Ömer b. Abdülaziz kamunun yararına olan ihyâ meselesinin en uygun biçimde uygulanabilmesi için atılan adımları desteklemiştir. Örneğin Basra valisi Adî b. Ertât, Basralıların bir kanal kazmak için izin istediklerini halifeye yazınca, Ömer b. Abdülaziz kazılmasına müsaade etmiştir.⁴⁶¹

Ömer b. Abdülaziz'in görüşüne göre zimmet ehlinde de olsa İslam devletinin her bir ferdi ihyâyâ hak sahibidir. Ona göre arazi Allah'ın, kullar da Allah'ındır. Böylece ölü araziye ihyâ eden her kimse, arazi onun olur. Ömer b. Abdülaziz bu düşünce doğrultusunda Emevi ailesinin elinden bu şekilde daha önce ihyâ edilen bir yeri alıp ihyâ eden kimseye vermiştir.⁴⁶²

Ömer b. Abdülaziz ölü toprağı diriltten kişinin bu toprağın sahibi olacağı görüşündeydi.⁴⁶³ Bunda, toprağın, başkası tarafından satın alınmış olmaması veya yine bir başkası tarafından bir kısmı ya da tamamı iyileştirilmiş olmaması şartı aranır. Bu şartları taşıyan arazide ihyâ yolu arazide mesken kurmak veya toprağı işlemektir.⁴⁶⁴

Ebû Ubeyd eserinde, Ömer b. Abdülaziz'le ilgili bu rivayeti naklemeden rivayette bahsi geçen mesken tutmak ve ziraatte bulunmak suretiyle araziye sahip olunabileceğine ilave olarak, kanal açmak, kaynak suyu çıkarmak, kuyu kazmak gibi

⁴⁶⁰ Koyuncu, **Ömer b. Abdülaziz ve Devri**, s. 60.

⁴⁶¹ Belâzurî, **Fütûh**, c. V, s. 515.

⁴⁶² Kal'acı, **Fıkhü Ömer b. Abdülaziz**, s. 131-134.

⁴⁶³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 263, (701).

⁴⁶⁴ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 268, (717), Yahyâ b. Âdem, **Kitâbü'l-harâc**, s. 88, (292).

sulama faaliyetleriyle de ölü toprakların ihyâ edileceğini belirtmektedir.⁴⁶⁵ Bu sulama işlemlerini gerçekleştirdikten sonra mesken kurup zirai faaliyetleri yürüten kişi esas ihyâyı gerçekleştirmiş olur. Araziyi imar ve ihyâ ettiği için arazi kendisinin olacaktır. Fakat yalnız kanal açarak, kaynak suyu çıkararak veya kuyu kazarak sulama işlerini halletmesine rağmen imar ve ziraat işlerini gerçekleştirmeyen bir kişi araziye sahip olamayacaktır. Bu kişi harim sahibi olur ki harim su kaynağının belirli bir ölçüdeki çevresi manasına gelmektedir.⁴⁶⁶

Ömer b. Abdülaziz araziye su temin etmenin ihyâ yollarından biri olduğunu ifade etmiştir. Iraklılara yazdığı bir mektupta araziye gelen suyun önüne geçmek suretiyle bataklıkların kurutulması işleminin de ihyâ yollarından biri olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁷

Ömer b. Abdülaziz, imar edilmiş olan araziler ile imar edilmemiş arazileri birbirinden ayırmış, vergilendirilmesi hususunda imar edilmiş olan araziyle imar edilmemiş olan araziye farklı oranda vergiler konulmasını istemiştir. İmar edilmiş olan arazinin, kararlaştırılan vergiyi kaldıramaması durumunda harap olmasının baştan önüne geçerek fazla miktarda vergi konulmaması, ürün elde edilemeyen araziye de yine imar edilmiş araziye konulan verginin konulmaması gerektiğini söylemiştir.⁴⁶⁸

3.2.8.2. İktâ

İktâ, devlet başkanının kendi tasarrufunda bulunan arazi veya taşınmaz malların mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkını uygun gördüğü kişilere tahsis etmesi demektir. Hz. Peygamber birçok kişiye çeşitli sebeplerle ikta vermiştir. Genelde kalbi İslam'a ısındırılmak istenen kişilere verilmiştir.⁴⁶⁹ Verimsiz arazilerin verimli hale getirilmesi için ikta işlemleri yapılmıştır. Hulefâ-yı Râşidîn döneminde

⁴⁶⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 268.

⁴⁶⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 268.

⁴⁶⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 263, (701); Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-harâc*, s. 88, (291).

⁴⁶⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 93.

⁴⁶⁹ Temîm ed-Dâri'nin Filistin bölgesinden geldiği, doğduğu köyün kendisine iktâ edildiği bilinmektedir. (Kallek, DİA, "İktâ", c. XXII, s. 43-47) Ayrıca Hz. Peygamber'in İslam davetine uymamış olan Zü'l-Cevşen ed-Dabbâbî "eğer müslüman olup kendisinden isteseydim, bana Hire'yi iktâ ederdi" demiştir. Bu örnekler Hz. Peygamber'in insanları İslam'a yaklaştırmak için istedikleri yerleri iktâ ettiğini göstermektedir. Bk. İbn Sa'd, VI, 47-48, İbn Sa'd, *Tabakât*, trc c. 8, s. 152-153.

Hız. Ömer ve Hız. Osman'ın iktâya bakışları birbirinden farklı olması dolayısıyla dikkat çeker. Hız. Ömer fey ve savâfi arazilerin ikta edilmesini uygun görmemiştir. Bu sebeple onun yaptığı iktalar ölü arazilerin ihyâ edilmesi amacını taşıyan iktâlardı. Hız. Osman döneminde ümmetin feyi anlayışı yerine devletin feyi anlayışı gelişmiş, fey devletleştirilme sürecine girmiştir. Neticede doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahipsiz toprak ve işletmeler demek olan savâfi toprakların ikta edilmesine imkân sağlanmıştır. Geliri gazilere dağıtılan topraklar halifenin yakınlarına ikta edilmiştir.⁴⁷⁰ Fakat Ebû Ubeyd Hız. Osman'ın verdiği iktâların kira yollu verilen iktalar olduğunu, bu sayede ekonominin iyileştiğini söylemektedir.⁴⁷¹

Emeviler devrinde iktalar Hulefâ-yı Râşidîn döneminden farklılık arz etmekte olup, fazlalaşmıştır. Bu dönemde iktâlar Emevi hanedanı mensuplarına ve bu hanedana yakın olan kişi ve kabilelere verilmiştir. Ayrıca önemle üzerinde durmak gerekir ki Emeviler, savâfi arazileri çokça ikta etmişler, öyle ki Fedek toprakları bile Muaviye tarafından Mervan b. el-Hakem'e ikta edilmiştir.

Yönetici olan kimselerin yavaş yavaş Hız. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn çizgisinden ayrılmaları, malî hususlarda da aksaklıklara sebep olmuştur. Ömer b. Abdülaziz uygulamalarını bu çizgi dâhilinde yaparak kendinden evvelki halifelerin yaptıkları yanlışları düzeltmek için uğraşmıştır. Fedek arazisini asıl sahipleri olduğuna inandığı kimselere tevdi etmek ve hakkı ikame etmek için Ümeyye ailesini karşısına almıştır. Bu aile tarafından yapılan tehditlere aldırmadan, yalnız ahiret gününden korktuğunu beyan eden ifadelerde bulunarak doğru bildiğini yapmıştır.⁴⁷²

Ömer b. Abdülaziz Dımaşk'ta Hristiyanların elinden alındıktan sonra ikta olarak Nasroğullarına verilen bir kiliseyi ikta edilen kişilerin müracaatı üzerine kendilerine iade etmiştir. Ebû Ubeyd, bu topraklar sulh yoluyla fethedildiğinden Ömer b. Abdülaziz'in de mevzubahis kiliseyi sahiplerine iade ettiğini, çünkü bu

⁴⁷⁰ Demirci, "İkta", **DİA**, c. XXII, Ankara 2000, s. 43-47.

⁴⁷¹ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 262.

⁴⁷² İbn Zenceveyh, **el-Emvâl**, c. II, s. 708,709.

kiliseyi onların kendi malları olarak görmekte olduğunu, şayet onların kabul edilmemeseydi sulh anlaşmalarına konu olamayacağını belirtmektedir.⁴⁷³

⁴⁷³ Ebû Ubeyd, **el-Emvâl**, s. 152, (428-429); Belâzurî, **Fütûh**, s. 169.

SONUÇ

Ömer b. Abdülaziz, dindar kişiliğinin yansıması olarak, elinden geldikçe Allah'ın koymuş olduğu kuralları kendine şiar edinmiş ve bunları şahsî hayatında olduğu gibi malî uygulamalarında da temel dayanak olarak belirlemiştir. Ömer b. Abdülaziz halife olunca ilk olarak kendinden önceki halifelerin haksız yollarla elde ettikleri malları sahiplerine iade etmiş, bu maksatla mezâlim mahkemeleri kurmuştur. Kendisine ve aile fertlerine intikal eden malları, bunların meşru olmayan yollardan geldiğini belirterek, asıl sahiplerine ve beytülmale vermiştir. Şahsi malıyla devlet malını kesin olarak ayırmıştır.

Ömer b. Abdülaziz, Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in zekâtla ilgili uygulamalarının nasıl olduğunu anlamak ve o şekilde uygulamak amacıyla, onlardan kalan bu konuyla ilgili mektupları, ellerinde bulunduranlardan istetmiştir. Nihayetinde, zekât tahsil ve taksim uygulamasını Hz. Peygamber ve Hz. Ömer zamanındaki usulde devam ettirmiştir. Toplanan zekâtın yerinde harcanmasını gerekli görmüş, ihtiyaç içinde bulunan bölgelere merkezden yardım göndermiştir. Böylelikle insanların refah seviyeleri artmış, belirli bölgelerde zekâta ihtiyacı olan kimse kalmamıştır.

Gayrimüslimlerden alınan cizye ve harâc vergilerinin tahsil usulünü aslına irca etmiştir. Cizye ile ilgili önemli bir düzenleme yaparak ihtida eden mevâliden cizye alınması uygulamasını durdurmuştur. Bu düzenleme, çok sayıda zimminin İslam'a girmesini sağlamıştır. Devletin bir diğer önemli gelir kaynağı olan harâc vergisi üzerinde durmuştur. Fethedilen, mülk olmayan harâc topraklarının Müslümanların hepsinin birden ortak mülkü olduğundan hareketle, harâc arazilerinin satışını yasaklamıştır. Böylelikle bu arazilerin, bütünden ayrılıp özel mülk alanı olmak suretiyle, vergiden muaf araziler haline gelmesinin önüne geçmiştir.

Ömer b. Abdülaziz devrinde zekât gelirleri Müslümanlar için, cizye ve harâc gelirleri Müslüman olan ve olmayan tebaa için harcanmıştır. Hz. Peygamber'in ailesine ait olup daha sonra Emevi ailesine ve Ömer b. Abdülaziz'e intikal eden Fedek arazisini Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler döneminde olduğu statüye

getirmiştir. Ayrıca fey gelirlerinden Hz. Peygamber'in akrabalarına ait olan miktarı kendilerine ulaştırmak için çaba göstermiştir. Bu uygulamalar ile haksızlığa uğrayan kimselerin memnuniyetini kazanmıştır.

Ömer b. Abdülaziz bütün Müslümanlara düzenli ve devamlı maaş bağlamış, divanlardan fakir-zengin herkes senede bir kendine düşen maaşı (atıyye) almışlardır. Maaşlar dağıtıldıktan sonra artan miktar, maddi yetersizlikten dolayı evlenemeyenlerin evlendirilmesi ve kişilerin israf, sefeh ve gûnahtan kaynaklanmayan borçlarının ödenmesi için harcanmıştır. Ayrıca toprakların ıslah edilmesi, bakımı, kullanılmayan toprakların kullanıma hazır hale getirilmesi için yatırımlar yapılmıştır.

Ömer b. Abdülaziz devlet başkanı olarak kendisi için çok cüzi bir maaş belirlemişken, valilere yüksek oranda maaş tahsis etmiştir. Devlet memurlarının ticaret yapmalarını ve hediye kabul etmelerini yasaklamıştır. Bu sayede görevlerini hakkıyla ifa etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Valilere malî konularda serbest hareket etme hakkı vermiş, bununla beraber "müminlerin mallarının koruyucusu" olduğunu ifade ederek, yapılan harcamaların ince detaylarıyla tarafına iletilmesini istemiş ve bunları dikkatle incelemiştir.

Ömer b. Abdülaziz, Emevi Devleti'nin sekizinci halifesi olarak, hilafeti süresince haksızlıkların karşısında olmuştur. Netice itibariyle Ömer b. Abdülaziz'in yegâne amacının, halkın ihtiyacını Hakk'ın rızası doğrultusunda karşılamaya çalışmak olduğunu söylemek yanlış ve abartılı bir ifade olmasa gerektir.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmed: **İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz**, İstanbul 1995.
- Akyüz, Vecdi: **Zekât**, İstanbul 2006.
- Algül, Hüseyin: "Fedek", **DİA**, c. XII, İstanbul 1995, s. 294-295.
- Apak, Âdem: "Emeviler Döneminde Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, İstanbul 2017, s. 163-177.
- Askerî (400/1009), Ebû Hilal Hasan b. Abdullah: **el-Evâil**, Tanta 1408.
- Atar, Fahrettin: "Mükâtebe", **DİA**, c. XXXI, İstanbul 2006, s. 531-533.
- Avcı, Casim: **İslam Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003.
- Aycan, İrfan: "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", **DİA**, c. XIV, İstanbul 1996, s. 427-428.
- Aydınlı, Osman: **Semerkant Tarihi-Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999)-**, Ankara 2018.
- Bakhit, M. A.: "Rafah", **The Encyclopaedia of Islam**, Leiden 1995, c. VIII, 1967-2002.
- Batâyine, M. Dayfullah: "Muaviye b. Ebî Süfyan Döneminde Devletin Mali Yapısı", (trc. Ahmet Nedim Serinsu-İrfan Aycan), **İslâm**

Araştırmaları Dergisi, c. III, sy. 4, İstanbul 1989, s. 208-217.

Belâzürî, Ebü'l-Abbas
Ahmed b. Yahyâ b. Cabir
(279/892):

Fütûhu'l-büldân (thk. Abdullah Enis et-Tabba', Ömer Enis et-Tabba'), Beyrut 1987 (trc: Mustafa Fayda, Ankara 1987).

Beyhakî, Ahmed İbnü'l-
Hüseyin (458/1066):

Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr, Kahire 1991.

Bilge, Mustafa L.:

“Akabe”, **DİA**, c. II, Ankara 1989, s. 209-210.

Boynukalın, Mehmet:

“Zekâtın Toplanması ve Dağıtımını İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)”, **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, İstanbul 2017, s. 91-113.

Buhârî, Ebu Abdillah
Muhammed b. İsmail
(256/870):

el-Câmiu's-sahîh (thk. Mustafa Dîb el-Buğâ), I-VI, Beyrut 1987.

Cevâd Ali (ö. 1408/1987):

el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm, I-VIII, Beyrut 1968-72.

Cin, Halil:

“Arazi”, **DİA**, c. III, Ankara 1991, s. 342-346.

Demircan, Adnan:

İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi, İstanbul 1996.

Demirci, Mustafa:

İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul 2003.

“İkta”, **DİA**, c. XXII, Ankara 2000, s. 43-47.

- DİA: “Gümrük”, **DİA**, c. XIV, İstanbul 1996, s. 260-263.
- ed-Dûrî, Abdülaziz: **İlk Dönem İslam Tarihi –Bir Önsöz-** (trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm (224/838): **Kitâbu’l-emvâl** (thk: Muhammed Halil Herras), Kahire 1981.
- Ebû Yûsuf (182/798): **Kitâbü’l-harâc**, Kahire, ts; (trc: Müderriszade Muhammed Atâ’ullah Efendi, sad: İsmail Karakaya, Ankara 1982.
- Enis, İ’ dâd İbrâhim v. dğr.: **el-Mu‘cemu’l-vasît**, İstanbul, ts.
- Erdoğan, Mehmet: **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2015.
- Erkal, Mehmet: **İslam’ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları**, İstanbul 2009.
- “Beytül-mâl”, **DİA**, c. VI, Ankara 1992, s. 90-94.
- “Cizye”, **DİA**, c. VIII, İstanbul 1999, s. 42-45.
- “Ganimet”, **DİA**, c. XIII, İstanbul 1996, s. 351-354.
- “Zekât”, **DİA**, c. XLIV, İstanbul 2013, s. 197-207.
- Fayda, Mustafa: “Atâ”, **DİA**, c. IV, İstanbul 1991, s. 33-34.
-, “Hz. Ömer (r.a) Devri”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi** (ed. Kenan Seyithanoğlu v. dğr.), I-XIV, İstanbul

1986.

“Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr-I”, **AÜİFD**, c. XXV, Ankara 1981, s. 169-178.

“Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr-II”, **AÜİFD**, c. XXVI, Ankara 1983, s. 327-334.

Hulefâ-yı Râşidîn Devri, İstanbul 2014.

Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989.

Fâur, Ali:

Siretu Ömer b. Abdülazîz, Beyrut 1991.

Gözübenli, Beşir:

“Zekât: Rahmet Getiren Paylaşım”, **İslam’a Giriş; Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar**, DİB, Ankara 2006, s. 310-327.

Güner, Osman:

“Bir Muafiyet Vergisi Olarak Cizye- Kavramsal ve Tarihsel Bir Okuma”, **Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 22, Samsun 2006, s. 59-74.

el-Hâcî, Ömer:

el-Mesîretü't-tarihiyye li tatbiki'z-zekât, Beyrut 1996.

Hamidullah, Muhammed
(1432/2002):

el-Vesâiku's-siyâsiyye, Beyrut 1983.

İslam'da Devlet İdaresi (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1963.

“İslam'da Devletler Hukuku” (trc: Abdulkadir Şener), **AÜİF, İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları Dergisi**, sy. 3, Ankara 1977, s. 283-299.

- Halil, İmadüddin: **Melâmihu'l-inkılâbi'l-İslâmî fî hilâfeti Ömer b. Abdilazîz**, Beyrut 1985 (trc: Ubeydullah Dalar, İstanbul 1984).
- Hamza, İffet Visal: **Siretu Ömer b. Abdülazîz: Hâmisü'l-hulefâi'r-râşidîn**, Beyrut 1998.
- Hârizmî, Ebû Abdullah el-Kâtib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf (387/997): **Mefâtîhu'l-ulûm**, Beyrut, ts.
- Hittî, Philip K.: **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, İstanbul 1980 (trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1985).
- İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah (214/829): **Siretü Ömer b. Abdülaziz** (thk: Muhammed Revvâs Kal'acî), Haleb, ts.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1176): **Tehzîbu târîhi'd-Dımaşk el-kebîr** (thk. Abdülkadir Bedrân), I-VII, Beyrut 1979.
- İbnül-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî (597/1201): **Siretu ve menâkıbu Ömer b. Abdülaziz el-halifetu'z-zâhid** (şrh: Naim Zerzur), Beyrut 1984.
- İbnü'l-Esîr, Muhammed b. Muhammed Şeybânî (630/1233): **el-Kâmil fi't-târîh**, I-XII, Beyrut 1979.
- İbn Habîb, Ebû Cafer **Kitâbu'l-muhabber**, Haydarabad 1942.

Muhammed (245/860):

İbn Hacer, Şihabuddin
Ahmed b. Ali Askalânî (ö.
852/1449):

Fethu'l-bârî (nşr. M. Fuad Abdülbaki-Muhibbüddin el-Hatib-
Abdülaziz b. Baz), I-XIII, Beyrut, ts.

el-Metalibu'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye (nşr.
Sa'd b. Nasır eş-Şisrî), Riyad 1419.

İbn Hişâm, Ebû
Muhammed Cemaleddin
Abdülmelik:

es-Sîretü'n-nebeviyye (thk. Mustafa es-Sekkâ), I-II, Kahire
1955.

İbn Kayyim el-Cevziyye,
(751/1350):

Ahkâmü ehli'z-zimme (nşr. Subhî es-Sâlih), I-II, Beyrut
1983.

İbn Mâce, Ebû Abdillah
Muhammed b. Yezîd (ö.
273/887):

Sünen (thk. Şuayb el-Arnaût), I-V, Dımaşk 2010.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl
Muhammed b. Mükerrerem
b. Ali el-Ensârî (ö.
711/1311):

Lisânu'l-Arab, I-XV, Beyrut, ts.

İbn Sa'd, Ebu Abdillah
Muhammed (230/845):

Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr, Beyrut 1957, I-V (trc. ed. Adnan
Demircan, I-VII, İstanbul 2015).

İbn Zenceveyh, Ebû
Ahmed Humejd (ö.

Kitâbu'l-emvâl (thk. Şakir Zib Feyyaz), I-III, Riyad 1986.

251/865):

İsfahânî, Ebu Nuaym
(430/1038):

Hilyetü'l-Evliyâ: Sahabeden Günümüze Allah Dostları
(trc. Sait Aykut v. dğr., I-X, İstanbul 1995).

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım
Ragıb (V-X. yy.):

el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân (thk. Muhammed Seyyid
Kilani), Kahire 1961.

Kal'acî, Muhammed
Revvâs:

Mevsûatu fikh-ı Ömer b. Abdülazîz, Kuveyt 2001.

Kallek, Cengiz:

“Harâc”, **DİA**, c. XVI, İstanbul 1997, s. 71-88.

“İrdeb”, **DİA**, c. XXII, İstanbul 2000, s. 440-442.

“Meks”, **DİA**, c. XXVIII, Ankara 2003, s. 583-588.

“Vesk”, **DİA**, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 70.

Kardâvî, Yusuf:

Fıkhü'z-zekât, I-II, Beyrut 1969.

İslam'da Helal ve Haram (trc. Mustafa Varlı), Ankara, ts.

İslâm Hukukunda Zekât (trc. İbrahim Sarmış), I-II, İstanbul
1984.

- Kılıç, Ünal: “Hz. Peygamber Döneminde Zekât Uygulaması”, **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, İstanbul 2017.
- Koyuncu, Mevlüt: **Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz ve Devri(717-720)**, İstanbul 1986.
- Kudâme b. Cafer, Ebu'l-Ferec (337/948): **Kitâbu'l-harâc ve sînâatü'l-kitâbe** (thk. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (671/1273): **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân** (thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim el-Atfîş), I-XX, Kâhire 1964.
- Makrizî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (845/1442): **el-Mevâiz ve'l-itibâr fî zikr-i hitat ve'l-âsâr** (thk. Eymen Fuad Seyyid), I-IV, London 2013.
- Mâlik b. Enes, Ebu Abdullâh el-Asbahî el-Himyerî (179/795): **Muvatta** (thk. Muhammed Fuad Abdülbakî), Beyrut 1985.
- Ma'luf, Luvis b. Nikola: **el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm**, Beyrut 2005
- Mardin, Ebu'l-Ulâ: “Harâc”, **İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati**, I-XIII, İstanbul 1940-1986.
- Mısrî, Abdulmehdî: **Arzu'l-savâfi**, Amman 1988.
- Sâatî, Ahmed b. Abdurrahman el-Benna (1378/1958): **el-Fethu'r-Rabbani li-tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî**, I-XXIV, Beyrut, ts.

- San'ânî, İbn Hemmâm
Ebû Bekir Abdürrezzak
(211/827): **Musannef** (thk. Habiburrahman el-A'zamî), I-XI, Beyrut
1983.
- Sarı, Mevlüt: **Mevârid**, İstanbul 1982.
- Serahsî, Ebû Bekr
Muhammed b. Ahmed
(484/1090): **Mebisût**, I-XXX, Kahire 1324.
- Şafak, Ali: **İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)**, İstanbul
1977.
- eş-Şeyh, Abdüssettar: **Ömer b. Abdülazîz: Hâmisü'l-hulefâi'r-râşidîn**, Dımaşk
1992.
- Taberî, Muhammed b.
Cerir (ö. 310/923): **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk**, I-XI, Beyrut 1967.
- Tirmizî, Muhammed b.
İsa b. Sevre b. Musa b.
Dahhâk (ö. 279/892): **Sünenü't-Tirmizî (el-Câmiu'l-kebîr)** (thk. Beşşar Avvad
Ma'ruf), I-VI, Beyrut 1998.
- Tuğ, Salih: **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, İstanbul 1984.
- Wellhausen, Julius (ö.
1336/1918): **Arap Devleti ve Sukutu**, (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963.
- Yahyâ b. Âdem, Ebû
Zekeriyâ Yahyâ **Kitâbu'l-harâc** (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire
1964.

b. Âdem b. Süleyman (ö.
203/818):

Yâkût, Şehâbeddin Ebû
Abdullah Yâkut b.
Abdullah el-Hamevî el-
Bağdâdî (ö. 626/1229):

Mucem'ul-büldân, I-V, Beyrut, ts.

Yavuz, Ayşe:

**Hz. Peygamber'in Zekât Memuru Olarak Görevlendirdiği
Sahabiler**, Konya 2011.

Yeniçeri, Celal:

İslam İktisadının Esasları, İstanbul 1980.

İslam'da Devlet Bütçesi, İstanbul 1984.

Yiğit, İsmail:

“Ömer b. Abdülazîz”, **DİA**, c. XXXIV, İstanbul 2007, s. 53-
54.

Zebidî, Ebü'l-Feyz (ö.
1205/1791):

Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs (thk. İbrâhim Terzi), I-
XXV, Beyrut 1975.

Zebidî, Zeynüddin
Ahmed b. Ahmed b.
Abdüllatif (ö. 893/1488):

**Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve
Şerhi**, (trc ve şrh. Kamil Miras), I-XII, Ankara 1985.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım
Mahmud b. Amr b.
Ahmed (ö. 538/1144):

el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-tenzîl, I-IV, Beyrut 1983.

